

Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης*

Στην ιστορία της παλαιοχριστιανικής τέχνης η Νικόπολη είναι ιδιαιτέρως γνωστή από τις βασιλικές της και από τα ψηφιδωτά δάπεδα κατ' εξοχήν της μιάς από αυτές. Έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα τέσσερις βασιλικές, από τις οποίες μία έξω των τειχών και απλώς επισημανθεί δύο, από τις οποίες η μία σε κάποια απόσταση από την αρχαία πόλη, στη θέση Μαργαρώνα της Πρέβεζας. Κατά χρονολογική σειρά είναι οι εξής: Η βασιλική Β ή του Αλκίσωνος, πεντάκλιτη με τριμερές εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα και αίθριο (εικ. 1), χτισμένη στην κύρια οδική αρτηρία της αρχαίας πόλης με την Ιπποδάμεια ρυμοτομία της¹ και χρονολογούμενη το αργότερο στα μέσα του 5ου αιώνα²· η βασιλική Ε, στη Μαργαρώνα, τρίκλιτη με εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα, στεγασμένο αίθριο και μεγάλη κυκλωτερή αυλή με δεξαμενή στο κέντρο της (εικ. 2)³, ίσως αφιερωμένη σε κάποιον μάρτυρα· η βασιλική Δ, η έξω των τειχών (προς τα ΒΑ., ανάμεσα στο ρωμαϊκό και το βυζαντινό τείχος), τρίκλιτη με τριμερές εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα και αίθριο (εικ. 3)⁴· η βασιλική Α ή του Δουμετίου, αφιερωμένη στον Άγιο Δημήτριο, εντός των τειχών προς το ανατολικό μέρος της πόλης, τρίκλιτη με τριμερές εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα και αίθριο, όλη περικλειστη σε περίβολο με όψη σε οδό κάθετη προς την κύρια αρτηρία (εικ. 4)⁵· η βασιλική Γ, σε κάποια απόσταση προς Β. της Β, απλή τρίκλιτη με νάρθηκα αλλά τριάψιδη και χρονολογούμενη το ενωρίτερο στα τέλη του 6ου αιώνα (εικ. 5)⁶. Η έκτη βασιλική, εντός των τειχών (ανάμεσα στην Α και στη Β) είναι ατελώς γνωστή (ελλιπώς ανασκαμμένη και αδημοσίευτη ακόμη). Όλες είναι ξυλόστεγες και εφοδιασμένες με λειτουργικά προσκτίσματα από τη μία και από την

* Κατά την προφορική ανάπτυξη του θέματος είχε ακολουθήσει δεύτερο μέρος, στο οποίο γινόταν λόγος για την επίδραση της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική της Ηπείρου. Το δεύτερο εκείνο μέρος παραλείπεται εδώ επειδή αναπτύσσεται πλατύτερα σε μελέτη με τίτλο «Η βυζαντινή βασιλική του Γλυκέος».

1. Ο πολεοδομικός ιστός της Νικόπολης μελετάται από τον αρχιτέκτονα κ. Θεόφιλο Θεοφύλακτο. Θ. Θεοφύλακτος: Παρατηρήσεις για τη Νικόπολη της Ηπείρου, Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη 1980), II, Θεσσαλονίκη 1984, 567.

2. Βιβλιογραφία: *D.I. Pallas*, *Corinthe et Nikopolis pendant le haut moyen-âge*, Felix Ravenna 118 (1979) 119 κ.ε. εικ. 12.

3. *Pallas* 123 εικ. 13.

4. Αυτ. 123 κ.ε. εικ. 14.

5. Αυτ. 126 κ.ε. εικ. 15.

6. Αυτ. 129 κ.ε. εικ. 16.

άλλη πλευρά του νάρθηκα.

1. Το τριμερές εγκάρσιο κλίτος συνιστά το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης. Στις παλαιότερες από τις βασιλικές της, όπως οι Β (εικ. 1) και Δ (εικ. 3), το εγκάρσιο κλίτος χωρίζεται στα τρία μέρη του μέσω κιονοστοιχιών, η κάθε μία από τις οποίες εκτείνεται ανάμεσα σε δύο παραστάδες που φέρουν μεγάλο τόξο, να άπτεται της άντυγας του τόξου (*übergreifende Arkade*) ή, αλλιώς, η κάθε μία από τις τοξοστοιχίες αυτές να υπέχεται από το εν λόγω τόξο. Στη νεότερη από τις βασιλικές της Νικόπολης τη βασιλική Α (εικ. 4), παραλείπεται η υπεραπτομένη κιονοστοιχία, άφησαν τα άλλοτε υπέχοντα τόξα μόνα. Είναι πιθανόν ότι η στέγη του μεσαίου τμήματος του τριμερούς εγκαρσίου κλίτους, όπου ο βωμός, υπερείχε των στεγών των πλαγίων μερών· ότι, δηλαδή, φαινόταν ως χαμηλός τετρακλινής ξυλόστεγος πύργος, έτσι, ώστε το όλο σύστημα στηριγμάτων της στέγης της περιοχής, της διαμορφωμένης αρχιτεκτονικώς σε ιερό βήμα, να θυμίζει θριαμβευτικό τόξο σε τέσσερα στηρίγματα (τετράπυλο), όπως περίπου ένα κιβώτιο.

Η εκκλησιαστική εξάρτηση της Νικόπολης-και όλου του Ανατολικού Ιλλυρικού - ως στα χρόνια της εικονομαχίας (732/733) από τη Ρώμη⁷ οδήγησε στη διαμόρφωση της γνώμης ότι η παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική της πρώτης με κύριο γνώρισμα το εγκάρσιο κλίτος, κατάγεται από την αρχιτεκτονική της Ιταλίας - της Ρώμης και του Μιλάνου. Αλλά στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές τόσο της Ρώμης (Άγιος Πέτρος Βατικανού, Άγιος Παύλος έξω των τειχών) με εξαίρεση τη βασιλική του Αγίου Πέτρου στα Δεσμά (*in Vincoli*) όσο και του Μιλάνου (Αγία Θέκλα) το εγκάρσιο κλίτος είναι απλό και όχι τριμερές όπως στις βασιλικές της Νικόπολης· η παρουσία του δε στη βασιλική του Αγίου Πέτρου στα Δεσμά προέρχεται από μεταγενέστερη επέμβαση στο μνημείο τούτο (πιθανώς από επίδραση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης)⁸. Είναι, βεβαίως, αλήθεια, ότι το τριμερές εγκάρσιο κλίτος της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης θυμίζει το πενταμερές της Αγίας Θέκλας του Μιλάνου· η ομοιότητα όμως αυτή είναι παραπλανητική, γιατί το αρχιτεκτονικό στοιχείο του διαχωρισμού του εγκαρσίου κλίτους σε τρία ή σε πέντε μέρη είναι στα ελλαδικά παραδείγματα δομικώς διάφορο από ό,τι στο ιταλικό. Στη Νικόπολη χωρίζεται το εγκάρσιο κλίτος σε μέρη από το σύστημα της υπεραπτόμενης τοξοστοιχίας ή απλώς από το τόξο, ανάμεσα στα ποδαρικά του οποίου υψωνόταν η υπεραπτόμενη τοξοστοιχία· στο Μιλάνο χρησιμοποιείται απλή κιονοστοιχία, χωρίς να υπέχεται σε τόξο και χωρίς το μεσαίο τμήμα του εγκαρσίου κλίτους, όπου η αγία τράπεζα, να

7. Βιβλιογραφία: *D.I. Pallas, L' Illyricum Oriental. Aperçu historique: Θεολογία* 51 (1980) 73.

8. *Pallas: Felix Ravenna CXVIII* (1979), 136 εικ. 20.

στεγάζεται πιθανώς από υψηλότερη στέγη. Η αρχιτεκτονική μορφή της υπεραπτομένης τοξοστοιχίας εισήχθη στη Νικόπολη πιθανότατα από την Κωνσταντινούπολη⁹.

Διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο της ρωμαϊκής επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου (προς Β. ως στα Κεραύνια όρη και το δυτικό τμήμα της κοίτης του Αώου και με την Κέρκυρα και την Ιθάκη από τα Ιόνια Νησιά) και ως η σημαντικότερη πόλη της Βορειοδυτικής Ελλάδας η Νικόπολη είναι επόμενο ότι προσέφερε στην περιοχή της πολιτισμικής επιρροής της υποδείγματα της τέχνης της. Σε ό,τι μας αφορά, υπήρξε το κέντρο ακτινοβολίας του τύπου της ξυλόστεγης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος, είτε τριμερές είτε απλό. Τριμερές απαντάται στην πεντάκλιτη βασιλική της Παλαιόπολης στην Κέρκυρα (εικ. 6)¹⁰, στην πρώτη φάση της δομικής ιστορίας της βασιλικής της Δωδώνης (εικ. 7)¹¹, στη βασιλική του Βουθρωτού (εικ. 8)¹² και στη δίκλιτη με εγκάρσιο κλίτος βασιλική της Φοινίκης (εικ. 9)¹³ – οι δύο τελευταίες στην Αλβανία –, στην άμεση δε γειτονία της Νικόπολης στη μικρή μονόκλιτη εκκλησία Β επάνω στη νησίδα Κέφαλο του Αμβρακικού (εικ. 10)¹⁴. Στα δύο όμως τελευταία παραδείγματα τα πλάγια μέρη του εγκάρσιου κλίτους έχουν χάσει την οργανική συνάφειά των προς το μεσαίο, με το οποίο συναποτελούσαν αρχικώς ένα ενιαίο αρχιτεκτονικό στοιχείο· φαίνονται ως ανεξάρτητοι χώροι, ως προσκτίσματα, όμοια προς τα συριακού τύπου παστοφόρια, να συγκοινωνούν προς τον χώρο της αγίας τραπέζης μέσω τοξωτού ανοίγματος, που επέχει περισσότερο τη θέση θύρας.

Από την αρχιτεκτονική της Νικόπολης, αλλ' έξω από την εκκλησιαστική δικαιοδοσία της, φαίνεται επηρεασμένη η αρχιτεκτονική των βασιλικών των Δαφνουσίων στη Λοκρίδα (εικ. 11)¹⁵, της Μαριολάτας στη Φθιώτιδα (εικ. 12)¹⁶, ίσως δε ακόμη και του Πανόρμου στην Κρήτη (εικ. 13)¹⁷, η οποία ανή-

9. Περισσότερα: *Αυτ.* 136 κ.ε.

10. Βιβλιογραφία: *D.I. Pallas*, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano 1977, 142 εικ. 94.

11. *Pallas*, *Reallex. z. byz. Kunst II* (1971) 238 κ.ε. εικ. 12. (λ. Epiros), *ο ίδιος*, *Felix Ravenna CXVIII* (1979), 131 εικ. 18.

12. *Pallas* *Reallex. z. byz. Kunst II* (1971) 232 κ.ε. εικ. 8. Το εκεί δημοσιευμένο σχέδιο είναι ατελές. Ακριβέστερη κάτοψη ύστερα από έρευνες του *Aleksandër Meksi*, *Bazilika e madhe dhe baptisteri i Butrintit: Monumentet 25* (1983) 47-51 πίν. VIII, δημοσιεύει ο *Guntram Koch*, *Albanien, Kulturdenkmäler eines unbekanntes Landes aus 2200 Jahren*, Marburg 1985, 26 εικ. 33, από όπου και η εδώ δημοσιευόμενη εικόνα 8.

13. *Pallas*, *Reall. z. byz. Kunst II*, 235 κ.ε. εικ. 10.

14. Βιβλιογραφία: *Pallas*: *Monuments* 39 εικ. 21.

15. *Γ.Α. Σωτηρίου*, *Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος*: Αρχαιολ. Εφημ. (1929), 207 κ.ε. εικ. 38, *A.C. Orlandos*, *Une basilique paléochrétienne en Locride: Byzantion V* (1929-1930), 207-228, *ο ίδιος*, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, Αθήναι 1952, 172 εικ. 126.

16. Βιβλιογραφία: *Pallas*, *Monuments* 19 εικ. 7.

17. *Ν. Πλάτων*, *Ανασκαφή εν Πανόρμω Μυλοποτάμου Κρήτης*: Πρακτ. Αρχαιολ. Εταιρ. 1945-1947. 1948, 112 κ.ε. εικ. 1. Νεότερη βιβλιογραφία: *Pallas*: *Monuments* 249 - 250.

κε στη δικαιοδοσία του Ανατολικού Ιλλυρικού.

Μιά παραλλαγή του τύπου της ξυλόστεγης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος στην Ήπειρο, συγκεκριμένως με το εγκάρσιο κλίτος να απολήγει από το ένα μέρος και από το άλλο σε κόγχη, έτσι, ώστε το όλο οικοδόμημα να αποβαίνει τρίκογχο, όπως στη λεγόμενη βασιλική της Παραμυθιάς, πιθανώς στη θέση της αρχαίας ηπειρωτικής Ελέας (εικ. 14)¹⁸ και στη δεύτερη φάση της βασιλικής της Δωδώνης (εικ. 7 και 15)¹⁹, είναι πολύ πιθανόν ότι προσγράφεται στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Νικόπολης, αν και δεν έχει ως τώρα επισημανθεί παρόμοιο παράδειγμα στην άμεση περιοχή της. Το ότι όμως στην Ήπειρο απαντάται και βορειότερα τύπος πολύκογχης εκκλησίας, όπως το τετράκογχο της Λυχνιδού στη θέση της σημερινής Αχρίδας²⁰, πιθανώς και σε άλλες της περιοχής γύρω από τη λίμνη της Αχρίδας²¹, βορειότερα ακόμη στη βασιλική που ανασκάφηκε στη θέση Αραπάϊ κοντά στο Δυρράχιο (εικ. 16)^{21α}, παραλλήλως δε και σε εκτός της Ηπείρου περιοχές, όπου ήδη σημειώθηκαν μνημεία επηρεασμένα από την αρχιτεκτονική της Νικόπολης^{21β}, τώρα στη βασιλική των Θαυμακών (του Δομοκού) στη Φθιώτιδα (εικ. 17)²² και του Κλαυσείου στην Ευρυτανία (εικ. 18)²³, ενισχύει την υπόθεση, ότι η αρχιτεκτονική όλων αυτών των μνημείων προϋποθέτει εξάρτηση από ένα κέντρο, που προς το παρόν φαίνεται να μην είναι άλλο από τη Νικόπολη.

Ασφαλώς επίδραση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης σημαίνει η παρουσία μιάς ή περισσότερων αντηρίδων στην αψίδα παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας²⁴.

18. Βιβλιογραφία: *Pallas*, *Reallex z. byz. Kunst* II (1971) 237 κ.ε. εικ. 11.

19. Βλ. υποσημ. 11.

20. Βλ. κατωτ. σ. υποσημ. 53.

21. Εννοώ την εκκλησία του Αγίου Εράσμου σε μικρήν απόσταση από την Αχρίδα (βλ. κατωτ. σ. υποσημ. 54) και την εκκλησία που αποκαλύφθηκε στο Λιν, κοντά στο Πόγραδετς, στην απέναντι από την Αχρίδα όχθη της ομώνυμης λίμνης (βλ. κατωτ. σ. υποσημ. 55). Οι πληροφορίες και το φωτογραφικό υλικό, που έχουν δημοσιευθεί για τα δύο τελευταία μνημεία, είναι ως προς ό,τι μας αφορά ασαφή. Ας σημειωθούν και -ανατολικότερα - οι μονόχωρες τρίκογχες παλαιοχριστιανικές εκκλησίες της Μακεδονίας: *Noël Duval - Vladislav Popović*, *Caricin Grad*, I, Belgrade - Rome 1984, 113 εικ. 106 (Κλεισούρα), 124 εικ. 123 (Τσαριτισιν Γράδ εκκλησία J), 126 εικ. 125 (Κουρσούμλιγια) με αναγραφή της παλαιότερης βιβλιογραφίας για κάθε ένα από τα προκείμενα μνημεία.

21α. *Sali Hidri*, *Rezultate germimesh në bazilikën e Arapajt* (1980 - 1982), *Iliria* 13,1 (1983) 233 -239, *Koch* 24 εικ. 29, *Zhaneta Andrea*, (British School at Athens), *Archeological Reports* 1984, 108.

21β. Βλ. αμέσως ανωτέρω σ. υποσημ. και

22. *Π. Λαζαρίδης*, *Μεσαιωνικά Φθιώτιδος και Φωκίδος*: *Αρχ. Δελτ.* 28 (1973): Χρον. 324 σχέδ. 1.

23. *Εμμ. Χατζηδάκης*, *Ανασκαφή βασιλικής Κλαυσείου Ευρυτανίας*: *Πρακτ. Αρχαιολ. Εταιρ.* 1958, 58 - 63 και 1959, 34 - 36. *D.I. Pallas*, *Scoperte archaeologicae in Grecia negli anni 1956 - 1958*: *Riv. di Archaeolog. Crist.* XXV (1959) 191 κ.ε.

24. Παραδείγματα: *Βασίλειος Κατσαρός*, *Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά Ελλάδα*: *Κληρονομία* 13, 1981, 435 σχέδ. 1 (Κάτω Βασιλική), 440 σχέδ. 2 (Ευηνοχώριο), 445 σχέδ. 3 (Μάστρο), 450 σχέδ. 5 (Γουριά) και 453 σχέδ. 6 (Παραβόλα). Βλ. και αυτ. σ. 458. Επίσης - στην άμεση γειτονία της Νικόπολης - η τρίκλιτη βασιλική στη

2. Η βασιλική Β της Νικόπολης (εικ. 1) προσφέρει ένα από τα πρωιμότερα ως τώρα γνωστά παραδείγματα διακονικού του τύπου που περιγράφεται από τη Διαθήκη του Κυρίου (Testamentum Domini), ως ανεξάρτητου δηλαδή χώρου προσκτισμένου δεξιά, στην περιοχή της από Ν. εισόδου στην εκκλησία. Το διακονικό τούτο, σύγχρονο ή πιθανώς λίγο μεταγενέστερο του κυρίου οικοδομήματος, είναι ιδιαιτέρως αξιοσημείωτο κατά τούτο, ότι συνιστά το μοναδικό ως τώρα γνωστό παράδειγμα διακονικού με ιδιαίτερο αίθριο, όπως ορίζεται από τη Διαθήκη, έτσι, ώστε να επιτρέπεται δικαιολογημένως να διατυπωθεί το ερώτημα μήπως η σχετική προς το διακονικό διάταξη της Διαθήκης είχε υπόψη όμοιο διακονικό, αν μη αυτό τούτο το διακονικό της βασιλικής του Αλκίσιονος²⁵. Στις χρονολογικώς επόμενες βασιλικές της Νικόπολης το διακονικό, ως πρόσκτισμα, δένεται οργανικώς με το νάρθηκα, αλλά η πορεία προς την κατεύθυνση αυτή της αρχιτεκτονικής των παλαιοχριστιανικών βασιλικών συστοιχεί προς την ανάγκη δημιουργίας και αντιστοίχου προσκτισματος, στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα, ενός συνθετικώς παρίσου με σαφή λειτουργικό προορισμό, που φαίνεται να είχε πάλι σχέση προς την κατάθεση των προσφορών. Το τελευταίο τούτο συνάγεται από την αρχιτεκτονική διάταξη της βασιλικής του Δουμετίου (εικ. 4), όπου στο βόρειο από τα εν λόγω προσκτίσματα υπήρχε μεγάλη μόνιμη τράπεζα²⁶, η παρουσία της οποίας υποσημαίνει ότι εδώ είχε διασπασθεί η τελετουργική ενότητα ως προς την διαδικασία κατάθεσης και απόθεσης των προσφορών.

Είναι επίσης αξιοπαρατήρητο το επόμενο χαρακτηριστικό της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης· ότι, δηλαδή, δεν υπάρχει σε καμιά από τις ως τώρα γνωστές βασιλικές της προσαρτημένο βαπτιστήριο, όσο τουλάχιστον επιτρέπει η ως τώρα ανασκαφική έρευνα να συμπεράνουμε. Ωστόσο φαίνεται να λανθάνει στη Νικόπολη βαπτιστήριο, άσκαφο ακόμη, στην περιοχή της βασιλικής Β (εικ. 1), ωσάν μέσα σε αυλή που ν' απλώνεται σ' επαφή προς το βόρειο τοίχο της, όπου, σε κάποια απόσταση από τον τοίχο της βασιλικής, παρατηρούνται ερείπια θολωτού οικοδομήματος· έτσι σε κάποια αντι-

νησίδα του Αμβρακικού Κέφαλο (*Χαρίκλεια Μπάρλα*, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού: Πρακτ. Αρχαιολ. Εταιρ. (1968), 16-21 εικ. 1, *Pallas*, *Monuments* 34 κ.ε. εικ. 16) και βορειότερα, όπως στην τετράκοχη εκκλησία της Λυχνιδού (βλ. κατ. σ. υποσημ. 53) και στη βασιλική της Ηράκλειας της Λυγκηστίδας (βλ. κατωτ. σ. υποσημ. 50).

25. Περισσότερα για το ζήτημα τούτο: *D.I. Pallas*, *L'édifice culturel chrétien et la liturgie dans l'Illyricum oriental*, Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980, 547 κ.ε. = *Actes du Xe Congrès Internat. d'Archéol. Chrétienne. Thessalonique 28 Septembre - 4 Octobre 1980*, I, Città del Vaticano - Thessalonique 1984, 143 κ.ε. Πρβλ. *ο ίδιος*, *Monuments et textes. Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l'Illyricum oriental*, *Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ.* 44, 1979-1980, 63 κ.ε. και 77 κ.ε. εικ. 8 και 12.

26. Πληροφορίες: *D.I. Pallas*, *Une petite recherche dans le diaconicon de la basilique B de Philippes: Byz. Zeitschr.* 53 (1960) 330-331 πίν. VII, 2. Πρβλ. *Pallas*: *Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ.* 44 (1979 - 1980) 69.

στοιχία προς το διακονικό, να περικλείεται και το βαπτιστήριο στον περίβολο της βασιλικής, να αποτελεί συστατικό στοιχείο του όλου εδώ εκκλησιαστικού συγκροτήματος. Στα Ν. και προς τα Ν.Α. της βασιλικής, πέρα από την περιοχή του διακονικού, ένα σύνολο διαμερισμάτων πρέπει να συγκροτεί το επισκοπείο^{26α}, που σημαίνει ότι η βασιλική Β πρέπει να θεωρηθεί ως η καθεδρική εκκλησία της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης. Η θέση - προς το παρόν υπόθεση - ότι στη Νικόπολη υπήρχε βαπτιστήριο μόνο στην περιοχή της καθεδρικής της εκκλησίας και μάλιστα σε κάποια απόσταση από το κύριο σώμα της καθ' αυτήν βασιλικής υποσημαίνει: πρώτον, ότι το βαπτιστήριο εδώ εννοείται μάλλον ως αυτοτελής ιερός χώρος, ότι, δηλαδή, πριν απαρτισθεί το επισκοπικό τούτο συγκρότημα - με την καθεδρική εκκλησία, την κατοικία του επισκόπου (μητροπολίτη) και το βαπτιστήριο - η χριστιανική κοινότητα της Νικόπολης είχε, ως περίπου στα μέσα του 5ου αιώνα, στη διάθεσή της ως βαπτιστήριο κάποιο οικοδόμημα δίχως στενή συνάφεια προς την καθεδρική εκκλησία· και δεύτερον, ότι στην εκκλησία της Νικόπολης το δικαίωμα τέλεσης των βαπτισμάτων ανήκε αποκλειστικώς στον μητροπολίτη - τον επίσκοπο της πόλης με την περιοχή της. Αν τα πράγματα έχουν έτσι, το καθεστώς εδώ, ως προς τα βαπτιστήρια, προσλαμβάνει την αξία αρχαιολογικής τεκμηρίωσης της σχετικής προς την οργάνωση και την εσωτερική πειθαρχία της εκκλησίας αρχής, για τη διαφύλαξη της καθαρότητας του δόγματος, ότι *ubi episcopus ibi et ecclesia*^{26β}.

Το θέμα περί του βαπτιστηρίου στη λειτουργική παράδοση της εκκλησίας^{26γ} ανακινήθηκε στο περιθώριο των εισηγήσεων κατά το τελευταίο - το Δέκατο - Διεθνές Συνέδριο Χριστιανικής Αρχαιολογίας. Παρατηρήθηκε ότι, σε αντίθεση προς τους μεθοριακούς οικισμούς (*limes*), μη επισκοπικές έδρες, που εξυπηρετούνταν από μία μόνη εκκλησία, μικρή και εφοδιασμένη με βαπτιστήριο, στις πόλεις της εκκλησιαστικής περιοχής, στην οποία ανήκε και ο ελλαδικός χώρος, απαντούν κυρίως κατά τον βον αιώνα, περισσότερες από μία εκκλησίες εφοδιασμένες με βαπτιστήριο και ότι μάλιστα βαπτιστήρια προέρχονται κάποτε από μεταγενέστερη επέμβαση· ότι, λοιπόν, η παρουσία

26α. Άλλοτε, ακολουθώντας ξένες γνώμες, είχα θεωρήσει ως επισκοπείο ρωμαϊκό οικοδόμημα δυτικώς της βασιλικής Α (*Pallas*: *Reallex. z. byz. Kunst* II (1971) 228 λ. *Epikos* και 356 λ. *Episkopion*). Στο συγκρότημα της βασιλικής Β μία εξέδρα προς Α. του αιθρίου του διακονικού (βλ. *Pallas*, *Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ.* 44 (1979 - 1980) 60 κ.ε. εικ. 12), ανοιχτή προς τον διάδρομο που οδηγεί στα διαμερίσματα του επισκόπου, εξηγείται πιθανότατα ως ο «χώρος εις πρόσρησιν» ή «ασπαστικός οίκος» του επισκόπου (για το πράγμα: *Δ.Ι. Πάλλας*, Ο επισκοπικός έξω θρόνος και το ασπαστικόν των εκκλησιών, *Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ.* 23, 1953, 577-592).

26β. Για το θέμα βλ. *Ιωάννης Δ. Ζήζιουλας*, Η ενότης της εκκλησίας εν τη θεία ευχαριστία και τω επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας, εν Αθήναις 1965, 93 κ.ε., 134 κ.ε. 151 κ.ε. και 190 κ.ε.

26γ. Το κείμενο, που ακολουθεί, είναι κατά μεγάλο μέρος επανάληψη άρθρου μου με τον τίτλο "Die Baptistereien und das Kirchengebäude in altchristlichen Griechenland" στον τιμητικό τόμο. *Claus Wessel*.

βαπτιστηρίου δεν υποσημαίνει απαραίτητως, μάλιστα σε προχωρημένους χρόνους ύπαρξη επισκοπής²⁷. Με την αφορμή εκείνη επανήλθε στο ζήτημα ο πάστορ F.M. Buhler με το να συσχετίσει τα ανασκαφικά δεδομένα από τους οχυρούς τόπους (limes) της Ρηνανίας των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων προς το πρόβλημα του νοήματος του όρου «επίσκοπος» και «πρεσβύτερος» στην Καινή Διαθήκη, δεχόμενος την άποψη, ότι η κάθε χριστιανική κοινότητα είχε τον πρεσβύτερό της (επίσκοπο) και συνήθως περισσότερους του ενός (επισκόπους)²⁸. Θα αναλύσουμε τα ανασκαφικά δεδομένα της Νικόπολης, ως προς τα βαπτιστήρια, συγκρίνοντάς τα προς άλλα του ευρύτερου αλλά διοικητικώς κοινού εκκλησιαστικού χώρου.

Σε αντίθεση προς την κατάσταση που διαπιστώσαμε παραπάνω, ως προς τα βαπτιστήρια στη Νικόπολη συμφώνως προς τα ως τώρα ανασκαφικά δεδομένα, θυμίζω ότι στις περισσότερες πόλεις - παλαιοχριστιανικές μητροπόλεις ή επισκοπές -, όπου έχουν αποκαλυφθεί περισσότερες από μία παλαιοχριστιανικές εκκλησίες, οι εκκλησίες αυτές, εκτός από τις κοιμητηριακές, περιλαμβάνουν στις λειτουργικές εγκαταστάσεις των και βαπτιστήριο: στην Κόρινθο²⁹, στις Θεσσαλικές Θήβες (στη θέση της σημερινής Νέας Αγχιάλου)³⁰,

27. Noël Duval - Vladislav Popović, Urbanisme et topographie chrétienne dans les provinces septentrionales de l' Illyricum, Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980, 397 και σποράδην (= Πρακτικά 10ου Διεθν. Συνεδρ. Χριστ. Αρχαιολ. (Θεσσαλονίκη 1980/, Θεσσαλονίκη 1984, 1, 574 και σποράδην), Peter Marzoff, Die religiöse Architektur im östlichen Illyricum Aut. 16 (=200-201), Thilo Ulbert, Die religiöse Architektur im östlichen Illyricum Aut. 24 (=170).

28. F.M. Buhler, Occupation romaine des régions rhénanes et questions posées par les installations baptismales des ouvrages militaires: Bulletin du Musée Historique et des Sciences Humaines de Mulhouse, XCI (1984) 21 - 22.

29. Στην Κόρινθο έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα μέσα και έξω από τα τείχη έξι παλαιοχριστιανικές βασιλικές, από τις οποίες μία πολύ μικρή χρονολογούμενη μετά την καταστροφή της πόλης στα μέσα του βου αιώνα και μία στον Ακροκόρινθο (Pallas: Felix Ravenna CXVIII (1979) 95 κ.ε. εικ. 1, και 4-7). Στερούνται βαπτιστηρίου μόνο μία από τις μεγάλες, η κοιμητηριακή αφιερωμένη στον μάρτυρα Κοδράτο (εικ. αυτ. 6), και η μικρή (αυτ. εικ. 7). Από τις άλλες δύο πάλι, η βασιλική του Λεχάιου (αυτ. εικ. 1) και η βασιλική του Κρανείου (αυτ. εικ. 4), εφοδιασμένες με βαπτιστήριο, ήταν ονομαστά μαρτύρια - προσκυνήματα. Πρβλ. Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος, Αθήναι 1976, 61-66.

30. Στις Θεσσαλικές Θήβες έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα πέντε παλαιοχριστιανικές βασιλικές, μεταξύ των οποίων και η καθεδρική (Γ) ή βασιλική του αρχιερέως Πέτρου. Είναι εφοδιασμένες με βαπτιστήριο οι βασιλικές Α, (Γ.Α. Σωτηρίου, Αι χριστιανικάί Θήβαι της Θεσσαλίας: Αρχαιολ. Εφημ. (1929) 19-27. Πρβλ. Pallas: Felix Ravenna CXVIII (1979) 114 εικ. 11), Β, (Σωτηρίου 111 κ.ε. Πρβλ. Pallas: Monuments 45 εικ. 24), Γ (Pallas 45 κ.ε. εικ. 25. Νεότερες έρευνες: Π. Λαζαρίδης, Ανασκαφή Νέας Αγχιάλου: Πρακτ. Αρχ. Εταιρ. (1974) 47 κ.ε., 1975, 49 κ.ε., 1977, 54 κ.ε., 1978, 43 κ.ε., 1979, 56 κ.ε., 1980, 37 κ.ε. και 1981, 84 κ.ε.). Από τις δύο άλλες η μία, η Δ (Pallas 52 κ.ε. εικ. 31, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία) είναι κοιμητηριακή και η Ε ή του Μαρτυρίου (Λαζαρίδης 1978, 35 κ.ε., 1979, 62 κ.ε. 1981 82 κ.ε.), είναι αγνώστου ειδικότερου προορισμού. Πρβλ. Βολανάκης 81-85.

στη Θεσσαλονίκη³¹, στους Φιλίππους³². Στην Αθήνα, όπου έχουν ως τώρα αποκαλυφθεί τρία σημαντικά ιερά - το τετράκογχο το ιδρυμένο στον ελεύθερο

31. Στη Θεσσαλονίκη μαρτυρούνται από φιλολογικές πηγές δύο βαπτιστήρια: το ένα κατά τον βον αι., πιθανώς σε συνάφεια προς εκκλησία (βασιλική) του Αγίου Μάρκου (*Βολανάκης* 102-103 όπου και τα κείμενα) και το άλλο, μαρτυρούμενο τον 9ον αι., αλλά σε αναφορά προς επεισόδιο το αργότερο της δεύτερης δεκαετίας του βον αι., με χαρακτηριστικά βαλανείου και σε συνάφεια προς εκκλησία της Θεοτόκου, (*Λέων, Αρχιεπ. Θεσσαλονίκης*, Ομιλία εις τον Ευαγγελισμόν: *Vital. Laurent*, Une homélie inédite de l'archevêque de Thessalonique Léon Le Philosophe sur l'Annonciation (25 mars 842), *Mélanges Eugène Tisserant*, II 1: Città del Vaticano (1964) 300 - 301. Πρβλ. *D.I. Pallas*, Le ciborium hexagonal de Saint - Démétrios de Thessalonique, *Zograf* 10, 1979, 48). Θεωρείται ότι η εκκλησία εκείνη της Θεοτόκου ταυτίζεται προς τη βασιλική της Αχειροποιήτου (*Θ. Παπαζώτος*, Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη. Μία επανεξέταση των πηγών για την ιστορία της Αχειροποιήτου: *Μακεδονικά* 22 (1982) 113 κ.ε.)· το μαρτυρούμενο όμως από τον αρχιεπίσκοπο Λέοντα βαπτιστήριο δεν ταυτίζεται προς το μικρό αψιδωτό πρόσκτισμα, το σ' επαφή με τον νότιο πυλώνα της Αχειροποιήτου, σαφώς διακονικό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (*D.I. Πάλλας*, Η «θάλασσα» των εκκλησιών, Αθήνα 1952, 54 κ.ε. εικ. 30, *A.K. Ορλάνδος*, Η από του νάρθηκος προς το ιερόν μετακινήσις του διακονικού εις τας ελληνοιστικές βασιλικάς: *Δελτ. Χριστ. Αρχαιολ. Εταιρ. Περ. Δ'*, 4 (1966) 362 εικ. 11). Δεν αποκλείεται βέβαια, μετά την αθέτηση της λειτουργικής τάξης του να κατατίθενται οι προσφορές σε διακονικό προσκτισμένο κοντά στη νότια είσοδο της εκκλησίας, να μετατράπηκε εδώ το διακονικό σε βαπτιστήριο, σε αντικατάσταση, πιθανώς, άλλου εγκατεστημένου σε χώρους του ρωμαϊκού βαλανείου, στην περιοχή του οποίου είναι χτισμένη η Αχειροποιήτος (για το λουτρό: *Χ. Μπακιρτζής*, Ρωμαϊκός λουτρών και η Αχειροποιήτος της Θεσσαλονίκης, Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 319 κ.ε. και 325 κ.ε.) και του βαπτιστηρίου εκείνου την ανάμνηση να διασώζει η αφήγηση του Λέοντος. Αλλά τούτο είναι απλή υπόθεση - και είναι επίσης πιθανόν το πολυτελές βαπτιστήριο, που μνημονεύεται από τον Λέοντα, να ανήκε στην παλαιοχριστιανική καθεδρική εκκλησία της Θεσσαλονίκης (*Pallas* έ.α.) που πολύ πριν από την εποχή του Λέοντος είχε μετατραπεί σε τρουλλωτή εκκλησία (η Αγία Σοφία) δίχως βαπτιστήριο, όσο τουλάχιστον είναι γνωστό.

Ως προς τα σωζόμενα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης υποτίθεται ότι στον Άγιο Δημήτριο είχαν χρησιμεύσει ως βαπτιστήριο τα βορειοδυτικά προσκτίσματα (*Γεώργιος* και *Μαρία Σωτηρίου*, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1952, 135 πίν. V. Πρβλ. *Βολανάκης* 99-100)· στην κυκλωτερή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου εξηγείται ως βαπτιστήριο το ένα από τα δύο περικεντρικά προσκτίσματα στο νότιο πρόπυλο της (*N. Μουτσόπουλος*, Η παλαιοχριστιανική φάση της ροτόνας του Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, Πρακτικά 10ου Διεθν. Συνεδρ. Χριστ. Αρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη 1980), Θεσσαλονίκη 1984, II, 369-371 εικ. 13 και 14)· σε ατελώς ανασκαμμένη οκταγωνική εκκλησία, που επισημάνθηκε στο τετράγωνο το οριζόμενο εν μέρει από τις οδούς Παπαρρηγοπούλου και Ζεφύρων, επισημάνθηκαν δύο περικεντρικά προσκτίσματα, από τα οποία το ένα θεωρείται βαπτιστήριο, (*Ευτέρπη Μαρκή*, Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη: *Μακεδονικά* 23 (1983) 126 κ.ε. σχέδ. 5 και 6)· πιθανότατα δε και στη βασιλική της Τούμπας (*Σωτηρίου*, Αρχαιολ. Εφημ. 1929, 177 κ.ε. εικ. 9), το αψιδωτό πρόσκτισμα στη βόρεια πλευρά της ήταν βαπτιστήριο (*Βολανάκης* 100-101), καθώς συμπεραίνεται από την με όμοια αρχιτεκτονική διάταξη βασιλική των Βαργάλων (βλ. κατωτ. σ.).

32. Στους Φιλίππους είναι εφοδιασμένες με βαπτιστήριο όλες οι εκκλησίες - το οκτάγωνο που ήταν και η καθεδρική εκκλησία (*Στ. Πελεκανίδης*, Ανασκαφή οκταγώνου Φιλίππων: Πρακτ. Αρχ. Εταιρ. (1961) 77 - 79 και (1962) 173 - 177, *Βολανάκης* 96 - 98, *Pallas*: Monuments 116 - 117 εικ. 71), η βασιλική Α (*P. Lemerle*, *Philippe et la Macédoine orientale*, Paris 1945, 332 κ.ε., *R.F. Hoddinott*, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, 169 κ.ε. εικ. 80, *Βολανάκης* 95-96), η βασιλική Β (*Lemerle* 430 κ.ε., *Hoddinott* 188 κ.ε. εικ. 98, *A. Khatchatrian*, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris 1962, 117 εικ. 170. Ο *Βολανάκης* έ.α. δεν το μνημονεύει· φαίνεται να αμφιβάλλει ως προς τη λειτουργία του σχετικού προσκτίσματος ως βαπτιστηρίου), εκτός από την κοιμητηριακή (βασιλική Γ: *Στ. Πελεκανίδης*, Η έξω των τειχών παλαιοχριστιανική βασιλική των Φιλίππων: Αρχ. Εφημ. 1955 114 - 179, *Hoddinott* 99 - 106, *Pallas* 107 - 110 εικ. 70). Στην ατελώς ακόμη γνωστή εκκλησία Ε (βασιλική Δ), της οποίας η ανασκαφή συνεχίζεται ακόμη (βλ. *Pallas* 119 - 120), δεν έχει ως τώρα εξακριβωθεί παρουσία ή απουσία βαπτιστηρίου.

χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού³³, η βασιλική που χτίστηκε στη θέση του αρχαίου Ασκληπιείου³⁴ και η βασιλική του Ιλισού³⁵ - δεν έχει επισημανθεί βέβαιο βαπτιστήριο. Το τετράκογχο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, η παλαιότερη ως τώρα γνωστή εκκλησία - πιθανώς του τέλους του 5ου αι.³⁶ στην Αθήνα, αφότου η χριστιανική λατρεία κατέκτησε το κέντρο της, φαίνεται να στερείται βαπτιστηρίου· εικάζεται ότι στην περιοχή της είχε χρησιμεύσει ως βαπτιστήριο το Ωρολόγιον του Κυρρήστου³⁷, μονόχωρο οκταγωνικό αρχαίο οικοδόμημα, ο αρχιτεκτονικός τύπος του οποίου συμπίπτει προς ένα από τους τύπους χριστιανικών βαπτιστηρίων. Το τετράκογχο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, στη θέση του οποίου εκκλησία βυζαντικών χρόνων είναι γνωστή ως Μεγάλη Παναγία³⁸, είχε πιθανώς χρησιμεύσει ως καθεδρική εκκλησία· αν δε τα πράγματα έχουν έτσι, ως προς το Ωρολόγιον του Κυρρήστου, συνάγεται ότι στην Αθήνα επικρατούσε παράδοση που ήθελε να τελούνται τα βαπτίσματα μακριά από την καθεδρική εκκλησία. Στη βασιλική του Ασκληπιείου είχε πιθανώς χρησιμοποιηθεί ως βαπτιστήριο η ιερή κρήνη - το σημερινό αγίασμα - του αρχαίου ιερού³⁹. Βρίσκεται σε έμμεση συνάφεια προς το ανατολικό πέρας του βορείου κλίτους, με διάμεσο επιμήκη χώρο, που εξηγείται ως το άβατον του αρχαίου ιερού⁴⁰, αλλά στο χριστιανικό ιερό πιθανώς χρησιμοποιήθηκε ως αίθουσα κατηχήσεων, συμπληρωματικός χώρος των βαπτιστηρίων συνηθισμένος⁴¹. Η βασιλική όμως του Ασκληπιείου φαίνεται να χτίστηκε γύρω στα μέσα του 6ου αι.⁴². Η βασιλική του Ιλισού, έξω των τειχών, ήταν μαρτύριο (αφιερωμένο

33. M. Sisson, The Stoa of Hadrian at Athens: Pap. Brit. Sch. at Rome, XI (1929) 66 - 71, *Σωτηρίου*: Αρχ. Εφημ., 1929 173 - 174 εικ. 6, *Ιωάννης Ν. Τραυλός*, Ανασκαφαί εν τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού: Πρακτ. Αρχ. Εταιρ. (1950), 41 - 63, *Ο ίδιος*, Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Αθήναι 1960, 139 εικ. 90, Reall. z. byz. Kunst I (1966) 364 - 365 εικ. 5 (λ. Athen) και

34. *Ιωάννης Ν. Τραυλός*, Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Ασκληπιείου των Αθηνών: Αρχ. Εφημ. 1939 - 1941, 35 - 68, *ο ίδιος*, Πολεοδομική εξέλιξις 138 εικ. 88) Reall. z. Byz. Kunst 362 - 364 εικ. 4 και

35. *Pallas*: Felix Ravenna CXVIII (1979) 110 - 112 εικ. 8 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία για το μνημείο.

36. Για τη χρονολόγησή της βλ. *Δ. Ι. Πάλλας*, Η Αθήνα κατά τους χρόνους της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη χριστιανική, Συμπόσιο «Αθήνα πόλη συνεχούς θεολογικής και πολιτιστικής συμβολής (= Επιστημ. Επετ. Θεολ. Σχολής Πανεπ. Αθηνών (τυπώνεται)).

37. *Τραυλός*, Πολεοδ. εξέλιξις 139. Πρβλ. Βολανάκης 75 - 76, *Joachim von Freeden*, Οικία Κυρρήστου. Studien zum sogenannten Turm der Winde in Athen, (Ρώμη) 1983, 17 - 18 και 226.

38. *Α. Συγγόπουλος*, Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων Αθηνών, Β', εν Αθήναις 1929, 88, *Τραυλός*: Πρακτ. Αρχ. Εταιρ. 1950, 60 - 63.

39. *Δ. Ι. Πάλλας*: Θεολογία 20 (1949) 186 - 187. Για την αρχαία ιερή κρήνη: *Τραυλός* Αρχ. Εφημ., 1939 - 1941, 53 - 54.

40. *Τραυλός* 54 - 57.

41. Πρβλ. στην Κόρινθο το βαπτιστήριο της βασιλικής της Σκουτέλας (*Δ. Πάλλας*, Ανασκαφή της βασιλικής της «Σκουτέλας» εν Κορίνθω: Πρακτ. Αρχ. Εταιρ. 1955, 165 - 166 εικ. 1) και της βασιλικής Κρανείου (*ο ίδιος*, Ανασκαφή της βασιλικής του Κρανείου εν Κορίνθω: αυτ. 1976, 163 κ.ε. 171 κ.ε. και 1977, 162 κ.ε. παρένθ. πίν. Δ7).

42. Για τη χρονολόγησή της *Πάλλας*, Η Αθήνα κατά τους χρόνους της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη χριστιανική, Συμπόσιο «Αθήνα πόλη συνεχούς θεολογικής και πολιτιστικής συμβολής (Επιστημ. Επετ. Θεολ. Σχολής Πανεπ. Αθηνών (τυπώνεται)).

στους Κορινθίους μάρτυρες Λεωνίδα και τη συνοδία του).

Θα παραθέσουμε, αρχίζοντας από τη Θεσσαλία, μερικά ακόμη παραδείγματα από την περιοχή της Βόρειας Ελλάδας και από περιοχές βορειότερες, στον ευρύτερο χώρο της πολιτικής και εκκλησιαστικής ενότητας του Ανατολικού Ιλλυρικού.

Στη Δημητριάδα, έδρα επισκόπου με ως τώρα γνωστές δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές, απαντά βαπτιστήριο στην παλαιότερη από αυτές, τη βασιλική της Δαμοκρατίας, όπου όμως τούτο προστέθηκε κατά την τέταρτη φάση της δομικής ιστορίας της και μάλιστα μετά την προσθήκη του αιθρίου (τρίτη φάση): συγκεκριμένως κατά το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα⁴³. Η δεύτερη βασιλική, πιθανώς κοιμητηριακή, στερείται βαπτιστηρίου⁴⁴. Δεν είναι γνωστή ακόμη η ιδιότητα της βασιλικής της Δαμοκρατίας στο σύστημα εκκλησιών της Δημητριάδος, αν δηλαδή ταυτίζεται ή όχι προς την καθεδρική της εκκλησία. Στην Αμφίπολη, όπου έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα τέσσερις βασιλικές⁴⁵, επίσης δ' επισκοπή, είναι περίεργο ότι δεν επισημάνθηκε βαπτιστήριο προσκτισμένο ή ευρισκόμενο στην άμεση γειτονία μιάς από αυτές. Αν η απουσία βαπτιστηρίου στην Αμφίπολη δεν οφείλεται σε ανασκαφική παράλειψη, υπολείπεται να υποθέσουμε ότι στην εν λόγω πόλη το βαπτιστήριο, που βέβαια υπήρχεν απαραίτητως, ή αποτελεί πρόσκτισμα της καθεδρικής εκκλησίας, η οποία όμως δεν επισημάνθηκε ακόμη, ή ότι πρέπει να συνιστά αυτοτελές οικοδόμημα αναζητητέο εκεί κάπου. Σε άλλη μακεδονική πόλη, στους Στόβους, πρωτεύουσα της Δεύτερης Μακεδονίας (*Macedonia salutaris*), έχουν αποκαλυφθεί η καθεδρική της εκκλησία και ακόμη δύο άλλες, όλες βασιλικές. Η καθεδρική εκκλησία εδώ ήταν εφοδιασμένη με βαπτιστήριο από την πρώτη φάση της δομικής της ιστορίας αναγόμενη στον 4ον αιώνα⁴⁶ από τις άλλες μόνο μία, η βόρεια βασιλική, αναγόμενη στους 5ον ως 6ον αιώνες, ήταν εφοδιασμένη με βαπτιστήριο επίσης εξαρχής⁴⁷. Η τρίτη στερείται βαπτιστηρίου, όμως εφοδιασμένη με βαπτιστήριο είναι η βασιλική της Παλικούρας σε απόσταση μόλις 2 χμ. από τους Στόβους⁴⁸. Στα Βάργαλα, επισκοπή υπό την μητρόπολη

43. P. Marzoff, *Das frühchristliche Demetrias*, Πρακτικά 10ου Διεθν. Συνεδρ. Χριστ. Αρχαιολ., II, 298 εικ. 2. Πρβλ. *Βολανάκης* 79 - 81 και *Pallas: Monuments* 55 εικ. 32.

44. Marzoff 304 εικ. 7, *Pallas* 55 εικ. 33.

45. *Pallas* 90 - 106.

46. James Wiseman - Djordje Mano-Zissi, *Excavations at Stobi: Amer. Journ. Arch.* 76 (1972) 422-424, 77 (1973) 398 - 399, *Journal of Field Archaeology* 3 (1976), 383 κ.ε. εικ. 21 και 5, 1978, 395 κ.ε., James Wiseman, *Stobi. A Guide to the Excavations*, Beograd 1973, 56 κ.ε. και 62 κ.ε. *Blaga Aleksova*, *Episkopskata bazilika vo Stobi vo svetlinata na novite archeološki istraživanja Macedoniae: Acta Archaeologica Macedoniae* 6 (1980), 83 - 95. C.S. Snively, *Interrelated Aspects of Form and Function in the early Christian Churches of Stobi*, Πρακτικά 10ου Διεθν. Συνεδρ. Χριστ. Αρχαιολ. (Θεσσαλονίκη 1980), Θεσσαλονίκη 1984, II, 528, κ.ε. εικ. 5. Πρβλ. *Duval Popović*, *Εισηγήσεις* 385 (= Πρακτικά I, 557 κ.ε.)

47. Wiseman, *Stobi* 26 κ.ε. εικ. 1, Snively 522 κ.ε. εικ. 1. Πρβλ. *Hoddinott* 168 εικ. 78, *Duval-Popović* έ.α.

48. *Hoddinott* 185-186 εικ. 95, Wiseman, *Stobi. A Guide* 82 εικ. 21. Πρβλ. *Duval - Popović* 386 (= 562).

των Στόβων, βασιλική, η οποία φαίνεται να ταυτίζεται προς την καθεδρική εκκλησία της παλαιοχριστιανικής πόλης, συμπληρώνεται αρχιτεκτονικώς και λειτουργικώς με βαπτιστήριο⁴⁹. Στην Ηράκλεια της Λυγκηστίδας, στη θέση του σημερινού Μοναστηριού (Βιτώλια), πόλη επισκοπική της αρχαίας Πελαγονίας, βαπτιστήριο συνιστά στοιχείο του επισκοπικού συγκροτήματος, το οποίο, με την καθεδρική εκκλησία προς Δ. του βαπτιστηρίου, έχει καταλάβει τη θέση ρωμαϊκών θερμών⁵⁰. Δεν έχουν επισημανθεί άλλες εκκλησίες στην άμεση περιοχή της Ηρακλείας· στον ευρύτερο χώρο της όμως η βασιλική του Σουδοβόλ, σε απόσταση 19 χμ. από το Μοναστήρι, είναι εφοδιασμένη με βαπτιστήριο⁵¹. Βορειότερα, στο Τσάριτσιν Γραδ, που πιθανώς ταυτίζεται προς την Πρώτη Ιουστινιανή, πόλη ιδρυμένη στο δεύτερο τέταρτο του βου αιώνα και με προνόμια στον επίσκοπό της και όπου έχουν αποκαλυφθεί οκτώ εν όλω εκκλησίες των χρόνων εκείνων, βαπτιστήριο απαντά ένα μόνο προσκτισμένο στη νότια πλευρά της καθεδρικής εκκλησίας⁵².

Επιστρέφοντας προς την Ήπειρο απαντούμε πρώτα στα σύνορά της προς τη Μακεδονία, στην επισκοπική πόλη Λυχνιδό, στη θέση της σημερινής Αχρίδας βαπτιστήριο τόσο στην πιθανώς καθεδρική της εκκλησία (ξυλόστεγη τετράκογχη με περιδρομο)⁵³ όσο και σε εκκλησίες της περιοχής της, όπως στη βασιλική της Στουντέτσιστας σε απόσταση μόλις 2 χμ. και στη βασιλική του Αγίου Εράσμου σε απόσταση 5 χμ. από τη Λυχνιδό⁵⁴ όσο και στην εκκλησία που αποκαλύφθηκε στο Λιν, στην απέναντι από τη Λυχνιδό όχθη της λίμνης της Αχρίδας, στην περιοχή του Πόγραδετς⁵⁵. Στο Βουθρωτό (απέναντι από την Κέρκυρα), πόλη επισκοπική επίσης, το βαπτιστήριο - το μόνο εκεί ως σήμερα γνωστό - παρουσιάζεται ως κτίσμα αυτοτελές, σε κάποιαν απόσταση από την

49. *Blaga Aleksova - Cyril Mango*, Bargala: A preliminary Report, Dumb. Oaks Pap. 25, 1971, 265 κ.ε. εικ. 11, *Aleksova* στο *Studies on the Antiquities of Stobi*, III, Beograd 1981, 36 κ.ε. εικ. 9. Πρβλ. *Duval - Popović*: Πρακτικά, I, 563 - 564.

50. *Hoddinot* 159 κ.ε. εικ. 72, *Milka Čanak-Medić*, Ansambli na bazilikata "A" od ranovizantiskiot period, Herakleja, II, 1965, 35 - 63, *G. Tomašević*, Heraclea Lyncestis, Bitola 1973 (δεν το είδα): Πρβλ. *Duval - Popović* 386 - 387 (= 526 - 563). Το βαπτιστήριο, προς Α. της καθεδρικής εκκλησίας, συνιστά συγκρότημα με μία δεύτερη μικρότερη βασιλική.

51. *Hoddinot* 202 - 203 εικ. 128. Πρβλ. *Duval - Popović* 387 (= 563), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

52. Προχειρώς: *Vladimir Kordić - Vladislav Popović*, Caričin Grad, Beograd 1977, 25 κ.ε. εικ. 8, *Hoddinot* 206 κ.ε. εικ. 131. Πρβλ. *Duval - Popović* 376 (= 549).

53. *I. Nikolajević*, Le tétraconque d' Ohrid, Bull. Soc. Nat. des Antiquaires de France 1971, 264 - 279, *Vera Bitrakova - Grozdanova*, Monuments paléochrétiens de la région d' Ohrid, Ohrid 1975, πίν. II. Πρβλ. *Duval - Popović* 382 - 383 (= 556). Το εδώ βαπτιστήριο θεωρείται ως μεταγενέστερη προσθήκη.

54. Στουδέντσιστα: *Bitrakova - Grozdanova* πίν. V. Πρβλ. *Hoddinot* 229 εικ. 138, *Duval - Popović* 383 (= 556) Άγιος Έρασμος: *Blado Malenko*, Osvrt vrz izvršenite raboti vo 1975 godina na ranohristijanskata trikorabna bazilika i ranosrednovekovnata nekropola na lokalitetot "Sv. Erazmo", Macedoniae Acta Archaeologica 3, 1977, 125 - 141. Πρβλ. *Duval - Popović* 556 - 557.

55. Shqipëria arkeologjike, Tiranë 1971, XI εικ. 126 - 129, Monumente të arkitekturës në Shqipëri, Tiranë 1973, IV (= XIII και XXII) εικ. 41, *Skënder Anamali*, Les mosaïques de la basilique paléochrétienne de Lin (Po-

εκεί βασιλική⁵⁶. Στη Δωδώνη, ομοίως έδρα επισκόπου, η βασιλική που έχει αποκαλυφθεί στο εκεί ιερό – με δύο οικοδομικές φάσεις (εικ. 7 και 15) – στερείται βαπτιστηρίου συμφώνως προς ό,τι προς το παρόν τουλάχιστον είναι γνωστό σχετικώς προς το μνημείο τούτο. Είναι δυνατόν να υπήρχε βαπτιστήριο σε κάποιο πρόσκτισμα της βασιλικής και να καταστράφηκε κατά την ανασκαφή του αρχαιολογικού χώρου· ή να λανθάνει κάπου εκεί ως αυτοτελές κτίσμα, όπως στην περίπτωση του Βουθρωτού. Πλησιέστερα προς τη Νικόπολη, στη λεγόμενη βασιλική της Παραμυθιάς (εικ. 14), δεν απαντά βαπτιστήριο όσο τουλάχιστον η ως τώρα έρευνα του μνημείου επιτρέπει να δεχθούμε. Η προκειμένη βασιλική αποτελούσε πιθανώς την ενοριακή εκκλησία της Θεσπρωτικής πόλης Ελέας στην περιοχή της επισκοπής της Φωτικής⁵⁷. Αν πράγματι δεν υπάρχει εδώ βαπτιστήριο, θα συμπεράνουμε, ότι στη Θεσπρωτία κατά τον δον αιώνα τα βαπτίσματα τελούνταν στην έδρα του επισκόπου. Όμοιο συμπέρασμα υποβάλλεται και από την δίχως βαπτιστήριο βασιλική του Μύτικα στην Ακαρνανία⁵⁸, περιοχή υπαγόμενη στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του επισκόπου (μητροπολίτη) της Νικόπολης· της εκκλησίας αυτής όμως δεν γνωρίζουμε την ιδιότητα, τη σχέση της, δηλαδή, προς κάποιον οικισμό και την ιδιαίτερη λειτουργική της χρησιμότητα στην εκπλήρωση των λατρευτικών αναγκών των κατοίκων του.

Στην ίδια περιοχή, στον οικισμό που έχει επισημανθεί στον Κέφαλο, νησίδα του Αμβρακικού, άλλοτε άκρη της ακαρνανικής ακτής, η παλαιοχριστιανική του κοινότητα χρησιμοποιούσε για κάθε μία από τις δύο βασικές μυστηριακές τελετές της χωριστό οικοδόμημα: Για τις ευχαριστιακές συνάξεις διέθετε μιά τρίκλιτη βασιλική εφοδιασμένη με βοηθητικούς χώρους, που πιθανώς επείχαν τη θέση διακονικού⁵⁹· για τα βαπτίσματα τη μικρή μονόχωρη εκκλησία με εγκάρσιο κλίτος (εικ. 10), εφοδιασμένη με βαπτιστήριο συνιστάμενο από σύνολο χώρων να εκτείνονται προς Δ. του νοτίου πέρατος του νάρθη-

gradec), Iliria, III, 1975, 339 - 348. *Bitrakova - Grozdanova* 89, *Duval - Popović* 383 (= 557). Οι Duval - Popović σημειώνουν και άλλα παραδείγματα παλαιοχριστιανικών βασιλικών της περιοχής της Αχρίδας εφοδιασμένων με βαπτιστήριο. Της εκκλησίας του Λιν δεν είναι γνωστή η κάτοψη, αλλά χαρακτηρίζεται ως αρχιτεκτονικώς συγγενής προς το τετράκογχο της Αχρίδας.

56. *L.M. Ugolini*, Il battistero di Butrinto: Riv. Arch. Crist. 2 (1934) 265 - 283. Πρβλ. *Pallas* Reall. z. byz. Kunst II (1971) 234 (λ. Epiros), *Meksi: Monumentet* 25 (1983) 51 - 56, *Koch*, Albanien 28 εικ. 37. Η μικρή εκκλησία η σε συνάφεια προς το βαπτιστήριο (Ugolini) ανάγεται σε μεταγενέστερους χρόνους (Meksi). Για τη βασιλική βλ. ανωτ. σ.

57. Για τη Φωτική: *Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος*, Η μεσαιωνική Φωτική και η θέση της στην Παλαιά Ηπειρο, Πρακτικά 10ου Διεθν. Συνεδρ. Χριστ. Αρχαιολογίας 11, 577 - 584.

58. *Pallas*, Monuments 29 - 30 εικ. 12. Νεώτερα: *Π.Α. Βοκοτόπουλος*, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα: Πρακτ. Αρχαιολ. Εταιρ. 1981 Α', 79 - 81 εικ. 1.

59. *Χαρίκλεια Ν. Μπάρλα*, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού: Πρακτ. Αρχαιολ. Εταιρ. 1968 16 - 21. Πρβλ. *Pallas* 34 κ.ε. εικ. 16.

κα, ενώ συγκρότημα χώρων κοσμικού χαρακτήρα, σ' επαφή προς την εκκλησία αυτή, πιθανώς εξηγείται ως κατοικία (χωρεπισκόπου;). Θα έλεγε κανείς ότι το βαπτιστήριο συνιστά την αιτία της παρουσίας του μικρού τούτου παρεκκλησίου. Στην Ηράκλεια της Λυγκηστίδας η μικρή τρίκλιτη βασιλική φαίνεται ως προέκταση του φωτιστηρίου, το βαπτιστήριο, δηλαδή, παρουσιάζεται εδώ μαζί και ως παρεκκλήσιο. Από τα τελευταία αυτά παραδείγματα συνάγεται λίγο ως πολύ παράδοση με το βαπτιστήριο αυτοτελές ή σε συνάφεια προς το επισκοπείον περισσότερο από ό,τι η καθεδρική εκκλησία προς το επισκοπείον· θυμίζουν δε παραλλήλως τα παραδείγματα αυτά τη διάταξη της βασιλικής Β της Νικόπολης με το βαπτιστήριο σε κάποια απόσταση από το κύριο σώμα της, αν βέβαια η υπόθεση που διατυπώσαμε παραπάνω, ως προς το βαπτιστήριό της, επαληθευθεί από την αρχαιολογική σκαπάνη.

Προφανώς όμως δεν χρειάζεται την επιβεβαίωση της αρχαιολογικής σκαπάνης η παρουσία προσκτίσματος - εκείνου που υποθέσαμε βαπτιστήριο - σε κάποια απόσταση από τη βόρεια πλευρά της βασιλικής Β, ασύνδετο προς το κύριο σώμα της και κάπως παρίσου προς το επίσης λίγο ως πολύ ασύνδετο διακονικό (εικ. 1)⁶⁰. Από την άποψη δε αυτή παρουσιάζεται η βασιλική Β της Νικόπολης ως η πρώτη καταβολή στην πορεία προς τη δημιουργία αρχιτεκτονικής σύνθεσης εκκλησίας με δύο - από το ένα μέρος και το άλλο του νάρθηκα - οργανικώς συνδεδεμένα προσκτίσματα (εικ. 3,4 και 5)· μία σύνθεση που, με την άσκηση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, έφθασε σε αυστηρή συμμετρικότητα, αυτή για πρώτη φορά, όσο είναι ως τώρα γνωστό, στην Κόρινθο, μητρόπολη της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας⁶¹ και έπειτα στις Θεσσαλικές Θήβες, όπου ο αρχιτέκτων της εκεί βασιλικής Α (εικ. 19)⁶² απεξεργάστηκε την αντίληψη περί συνθετικής συμμετρίας με εμπνοή που θυμίζει αρχαιότητα⁶³. Η σύνθεση με κατά το μάλλον ή ήττον συμμετρικά προσκτίσματα από το ένα και το άλλο μέρος του νάρθηκα απέβη χαρακτηριστικό γνώρισμα της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής του Ανατολικού Ιλλυρικού⁶⁴.

Αναλύοντας μνημεία και κείμενα στην εισήγησή μου με θέμα «Το χριστιανικό λατρευτικό οικοδόμημα και η λειτουργία στο Ανατολικό Ιλλυρικό» κατά το Δέκατο Διεθνές Συνέδριο Χριστιανικής Αρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη 1980), είχα καταλήξει στο να διερωτηθώ μήπως - και συγχρόνως υποστήριξα από άλλη θέση ότι - το κείμενο της Διαθήκης του Κυρίου, με τη διάταξη ότι το

60. Βλ. ανωτ. σ.

61. Λεπτομερέστερα: *Pallas*: Felix Ravenna 118 (1979) 114.

62. Βιβλιογραφία ανωτ. υποσημ. 30.

63. Πρβλ. *Pallas*, έ.α.,

64. Παραδείγματα: *Pallas* Εισηγήσεις κλπ. 578 κ.ε. (= Πρακτικά κλπ. 144 κ.ε.), *Duval - Popović, Caričin Grad, I*, 125 κ.ε.

διακονικόν πρέπει να είναι προσκτισμένο κοντά στη νότια είσοδο της εκκλησίας⁶⁵, συμπιλήθηκε με ορατό υπόδειγμα τη βασιλική Β της Νικόπολης⁶⁶. Η παρατήρηση τώρα σχετικώς προς το βαπτιστήριο της βασιλικής Β της Νικόπολης - επαναλαμβάνω: προς το παρόν υπόθεση – ότι βρίσκεται σε αυλή (φαίνεται να πρόκειται δεύτερο, πλάγιο αίθριο της βασιλικής) - φέρει πά-λι προς τη Διαθήκη του Κυρίου, που ορίζει το βαπτιστήριο να συνιστά οικοδόμημα μέσα στο αίθριο⁶⁷. Διαισθάνομαι ότι η συνέχιση της ανασκαφής της βασιλικής Β της Νικόπολης θα προσφέρει δεύτερη εμπράγματα ένδειξη, που να θεμελιώνει ισχυρότερα την πρόταση, ότι η Διαθήκη του Κυρίου δεν συμπιλήθηκε στη Συρία, όπως γενικώς πιστεύεται, αλλά στην Ελλάδα και αποκλειστικότερα στη Νικόπολη συμφώνως προς τις ενδείξεις που συνάγονται από την εδώ βασιλική Β⁶⁸. Η επιστημονική αυτή θέση, πολύ τολμηρή, συνάντησε, όπως ήταν αναμενόμενο, αντίδραση⁶⁹. Η καινοτομία της έγκειται ουσιαστικώς στο ότι επιχειρήθηκε αλλαγή αφετηρίας στη θεώρηση των συνθέτων προβλημάτων, που αντιμετωπίζονται κατά τη συσχέτιση μνημείων και κειμένων. Ως τώρα οι αρχαιολόγοι, για να εξηγήσουν ιδιομορφίες σε μνημεία, κατέφευγαν -ορθώς- στα κείμενα· η χριστιανική Νικόπολη όμως αναδεικνύει περίπτωση για το αντίθετο: τα μνημεία να προσφέρουν ενδείξεις για τη λύση φιλολογικών προβλημάτων που τίθενται από ένα κείμενο. Από τα μνημεία προς τα κείμενα⁷⁰. Αλλά πρέπει να περιμένουμε να μιλήσει θετικότερα στη Νικόπολη, και ως προς το ζήτημα· τούτο, πρώτη η αρχαιολογική σκαπάνη στην περιοχή του βαπτιστηρίου της βασιλικής Β. Ως προς τη συμφωνία της Διαθήκης του Κυρίου προς την αρχιτεκτονική διάταξη της βασιλικής Β της Νικόπολης ενδεκτική είναι επίσης – σε ότι μας αφορά – η θέση του εδώ επισκοπέιου, προσιτού τόσο από το αίθριο του κυρίως ναού όσο και από το αίθριο του διακονικού, στα νότια της καθ' αυτήν βασιλικής⁷¹, επειδή ορίζεται στη Διαθήκη ότι η κατοικία του επισκόπου οφείλει να είναι κοντά στο αίθριο⁷². Να περιμένουμε ότι στην περιοχή του βαπτιστηρίου θα αποκαλυφθεί και η, συμφώνως προς το ίδιο κείμενο,

65. Βλ. ανωτ. σ.

66. Βλ. υποσημ. 68.

67. *Testam. Domini* I, 19: "Intra atrium sit aedes baptisterii, habens longitudinem viginti et unius cubitorum... et latitudinem duodecim Aditus sit unus; exitus vero sint tres" (Ign. *Rahmani*, Testamentum Domini nostri Jesu Christi, Moguntiae 1899, 23, *Joh. Quasten*, Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima, Bonnæ 1935 - 1937, 237. Πρβλ. *Pallas* Εισηγήσεις 504 - 505 (= Πρακτικά, I, 95).

68. *Pallas* 557 (= 157 - 158), ο ίδιος, Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. 44 (1979 - 1980), 66 - 67, 77 - 78 και - σε συσχέτιση προς τις Αποστολικές Διατάξεις - 109 - 114.

69. Πρακτικά 10ου Διεθν. Συνεδρ. Χριστ. Αρχαιολ. (Θεσσαλονίκη 1980), I, 202, 203 - 204, *Paul Post*, La liturgie en tant qu' architecture. Remarques sur la relation entre le Testamentum Domini Christi et l' architecture des églises dans l' Illyricum oriental, *Bijdragen* 42, 1981, 392 - 420.

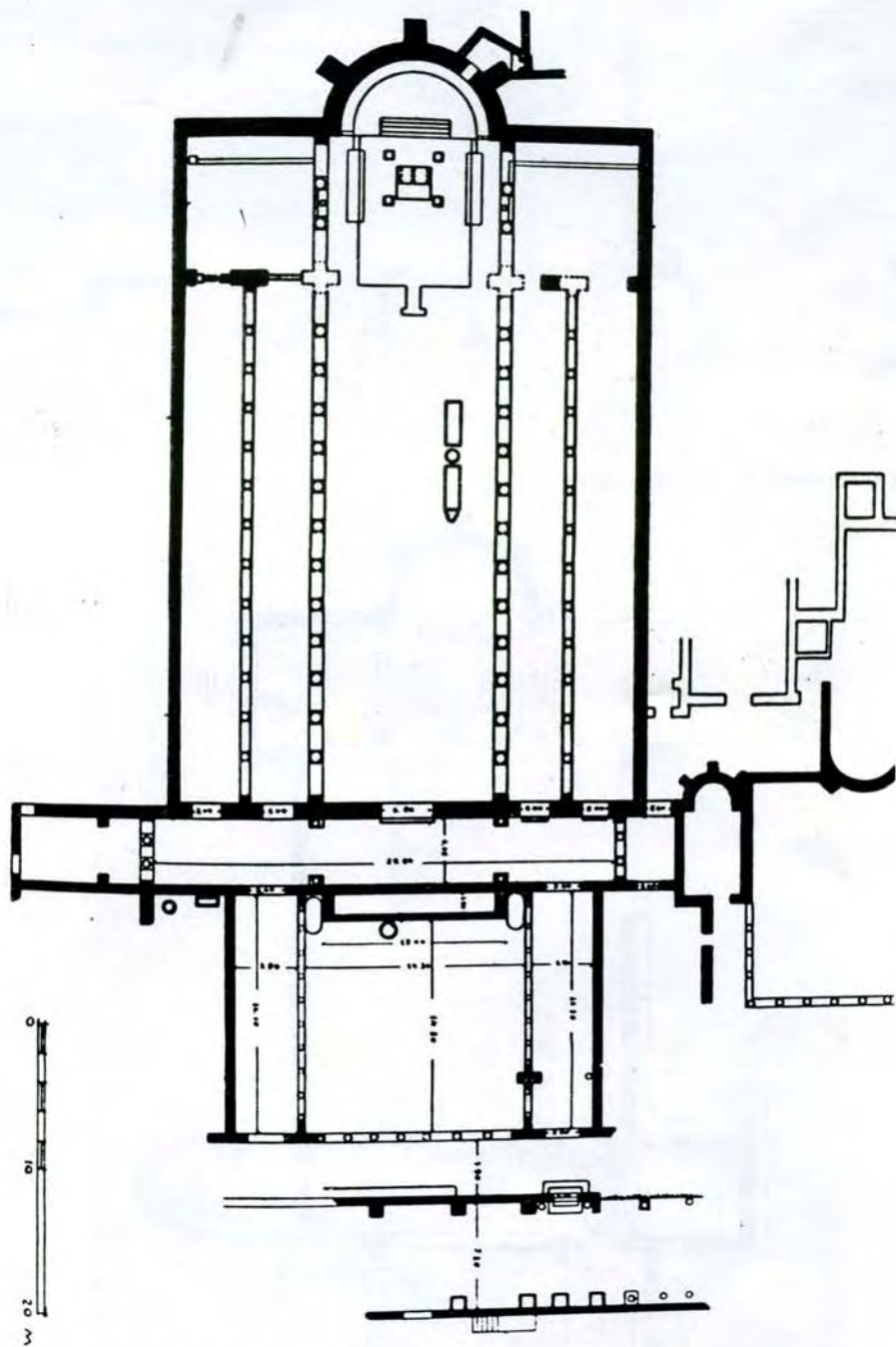
70. Πρακτικά κλπ. 204 - 205.

71. Βλ. ανωτ. σ υποσημ. 26α.

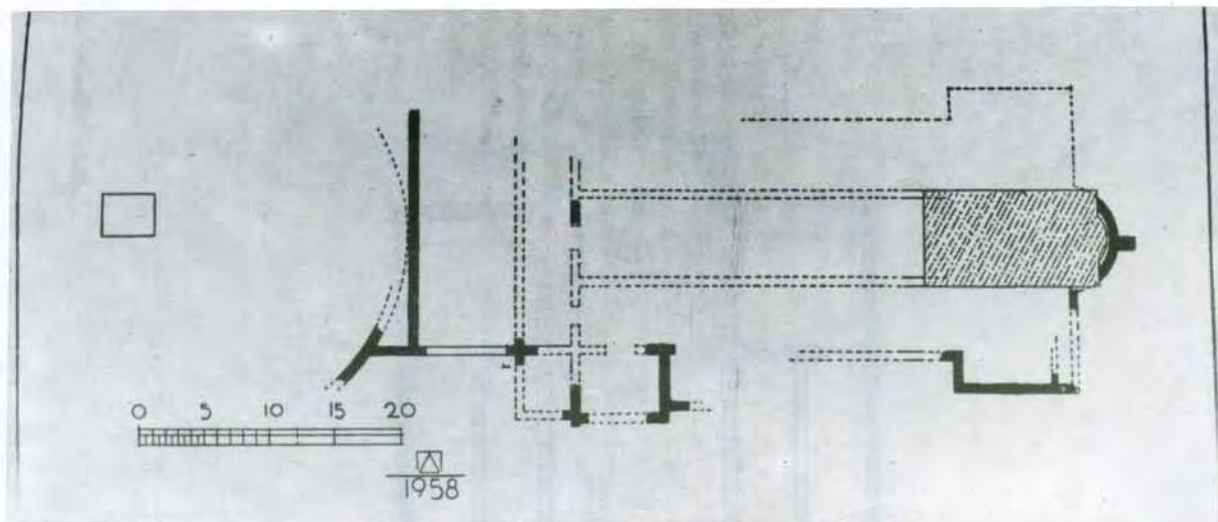
72. *Testam. Dom.* I 27: "Aedes episcopi sit prope locum, qui vocatur atrium" (*Rahmani* 25, *Quasten* 239).

κατοικία των πρεσβυτέρων και των διακόνων⁷³; Ερώτημα επί πλέον, που καθιστά ιδιαιτέρως – θα έλεγε κανείς: δραματικώς – ενδιαφέρουσα την ολοκλήρωση της ανασκαφής της βασιλικής Β στη Νικόπολη.

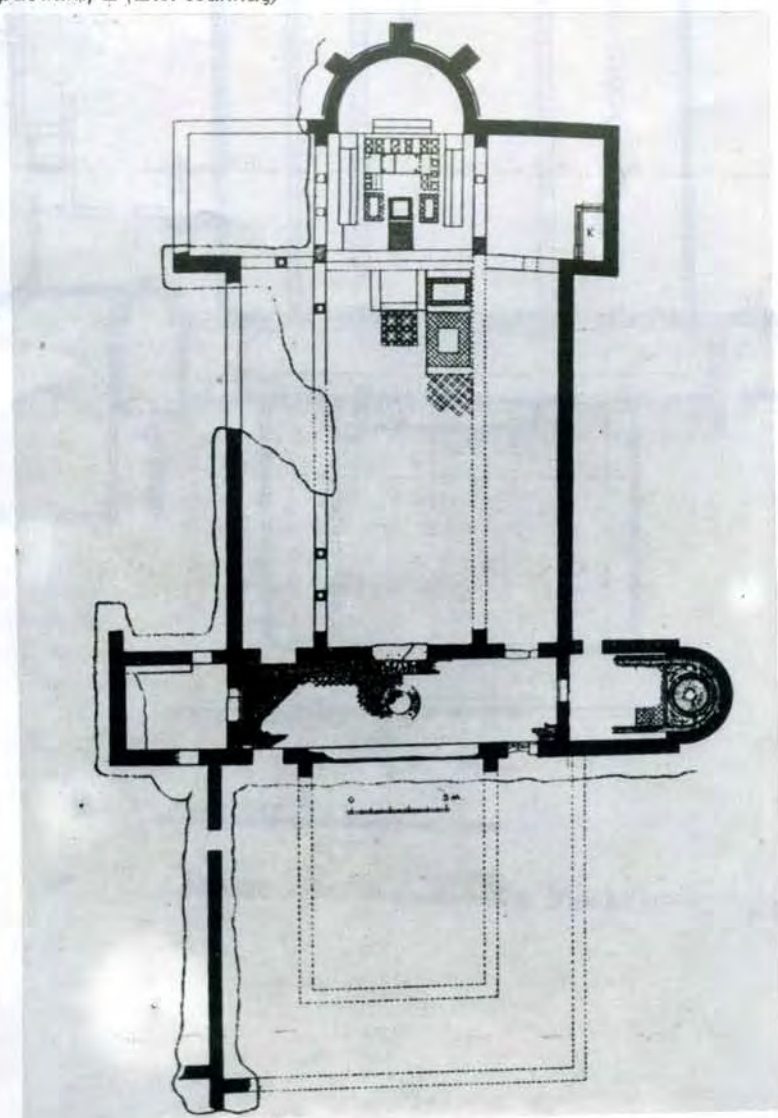
73. "Aedes prebyterorum et diaconorum sit post baptisterium" (αυτ.)

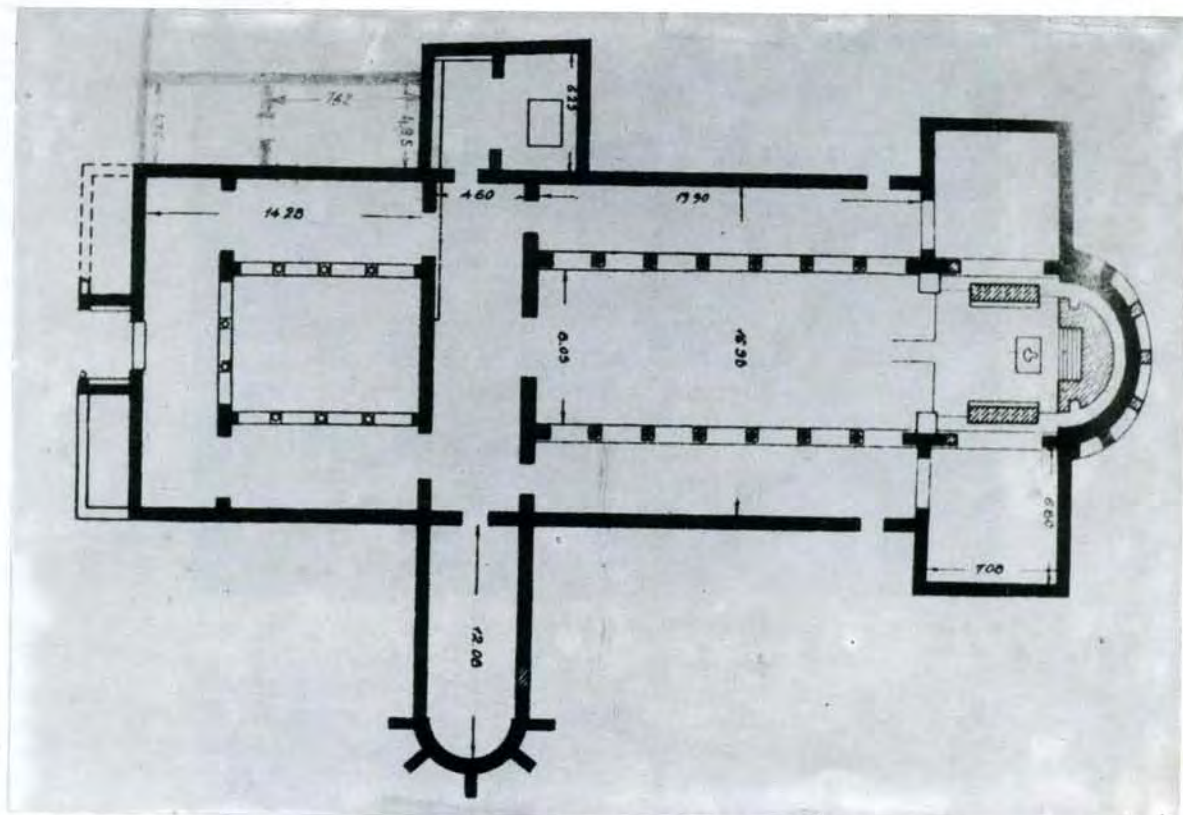
1. Νικόπολη, βασιλική Β (Γ.Α. Σωτηρίου)

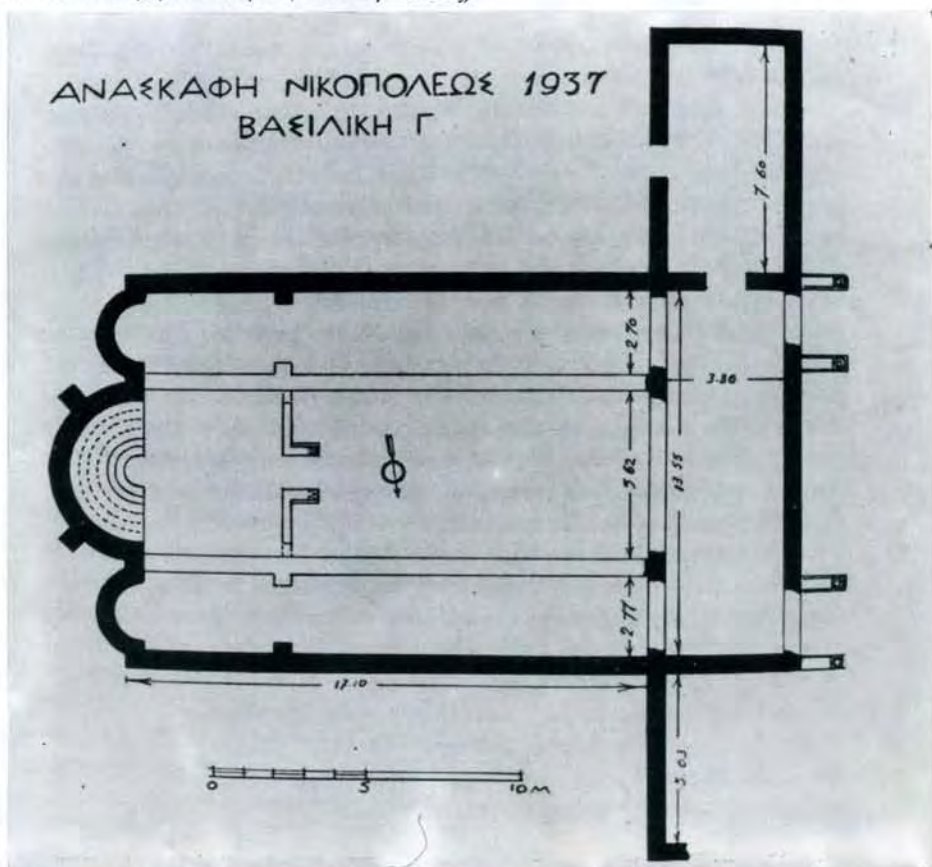
2. Νικόπολη, βασιλική Ε (Δ.Ι. Πάλλας)

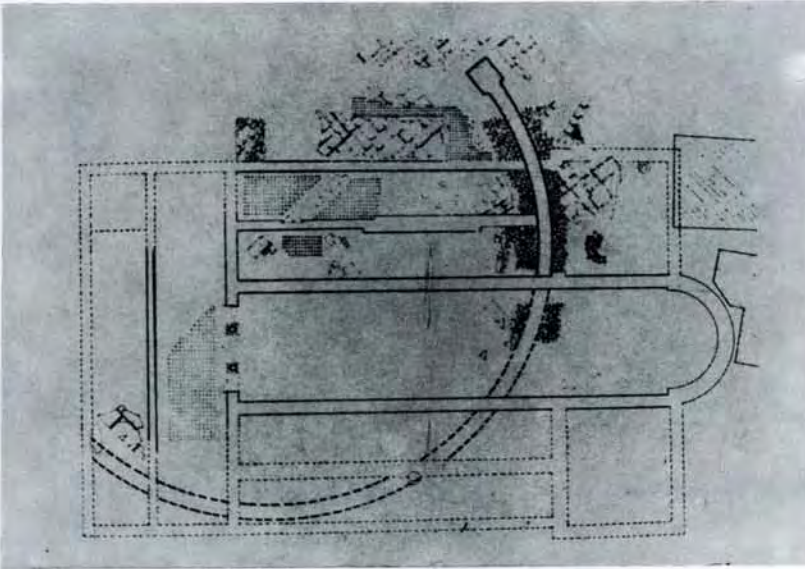
3. Νικόπολη, βασιλική Δ (Α.Κ. Ορλάνδος)

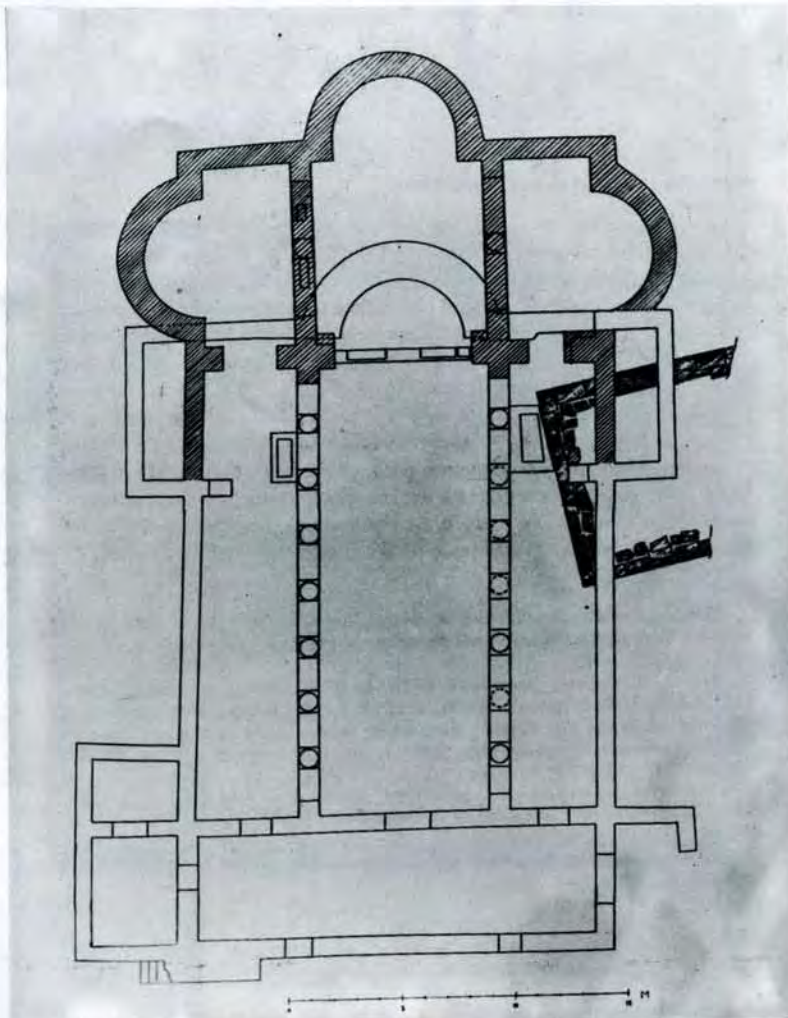
4. Νικόπολη, βασιλική Α (Α.Κ. Ορλάνδος)

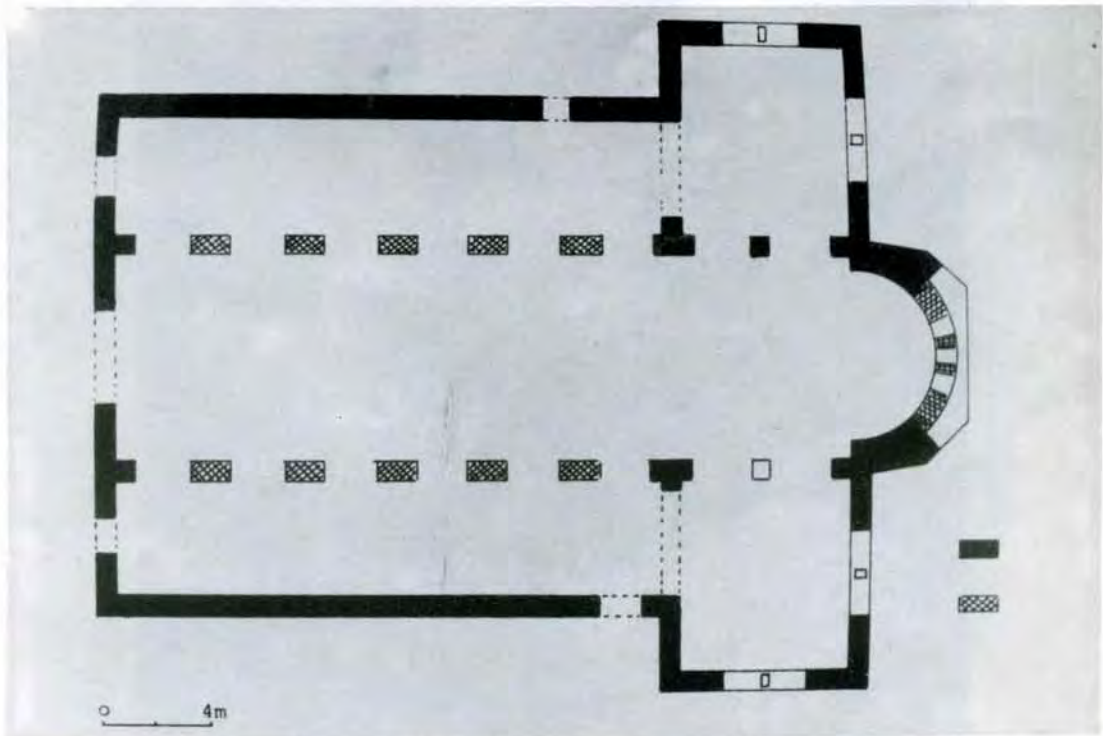
5. Νικόπολη, βασιλική Γ (Α.Κ. Ορλάνδος)

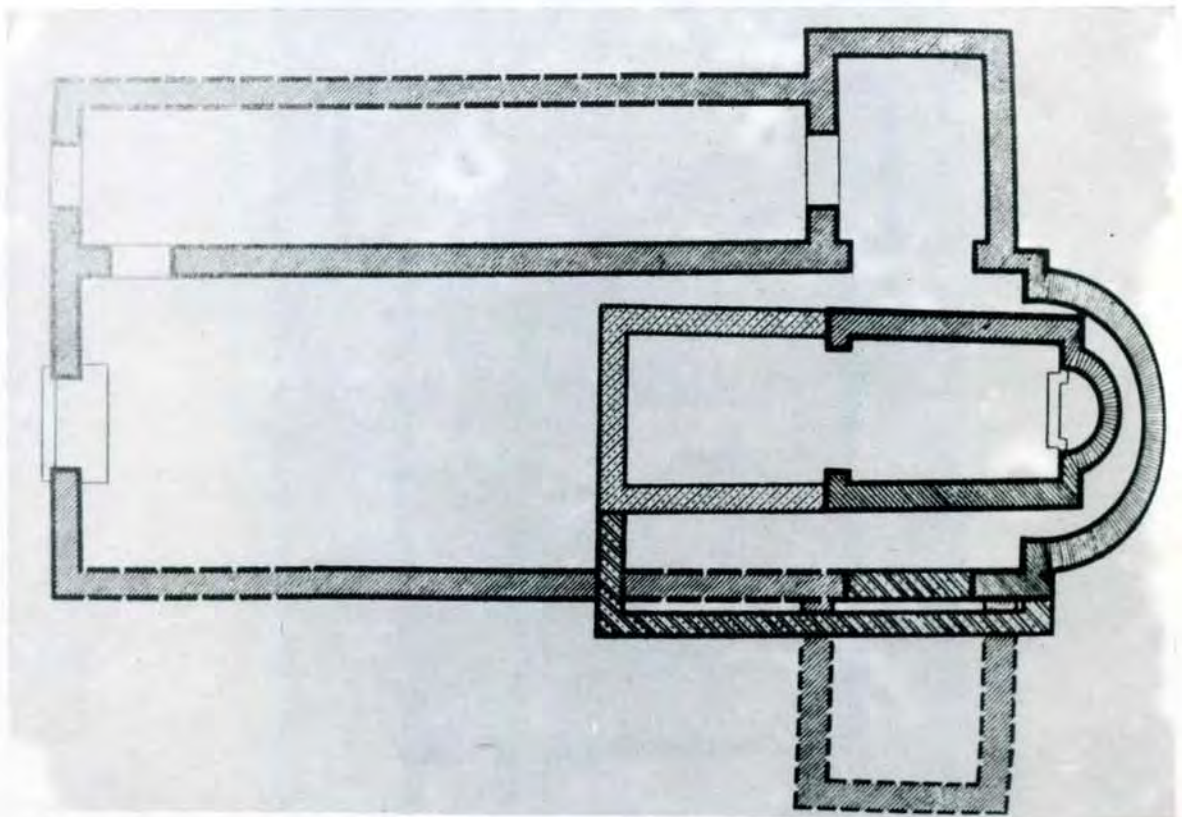
6. Κέρκυρα, βασιλική Παλαιόπολης (Π. Καλλιγιάς)

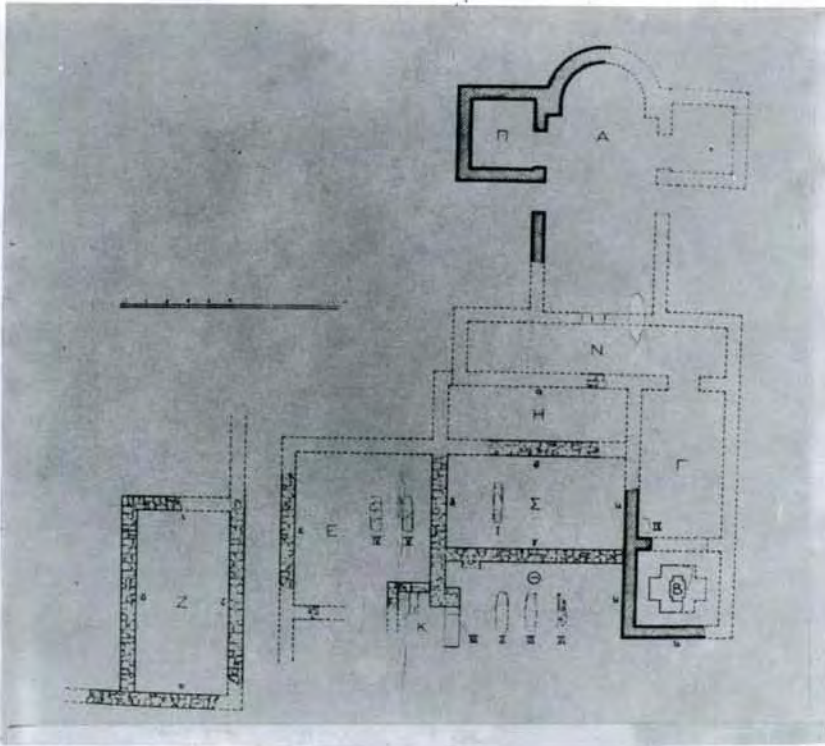
7. Δωδώνη, βασιλική στο χώρο του ιερού (Δ. Ευαγγελίδης)

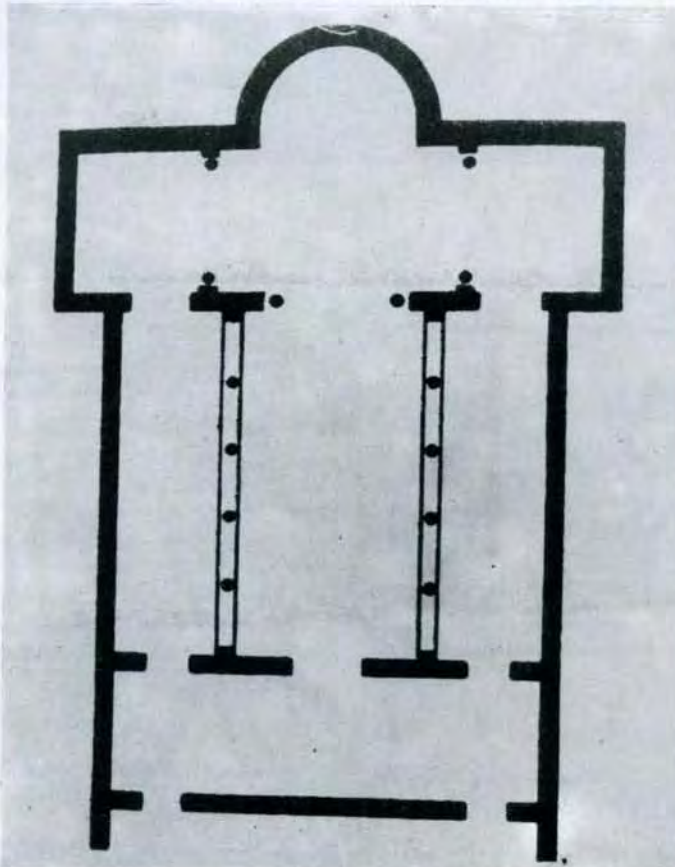
8. Βουθρωτόν, βασιλική (G. Koch)

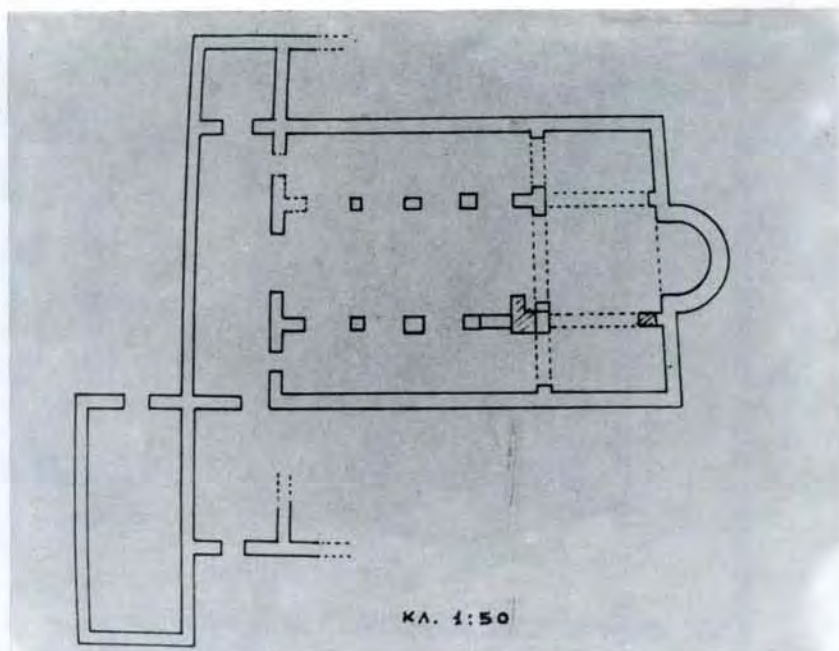
9. Φοινίκη, δίκλιτη βασιλική (L. M. Ugolini)

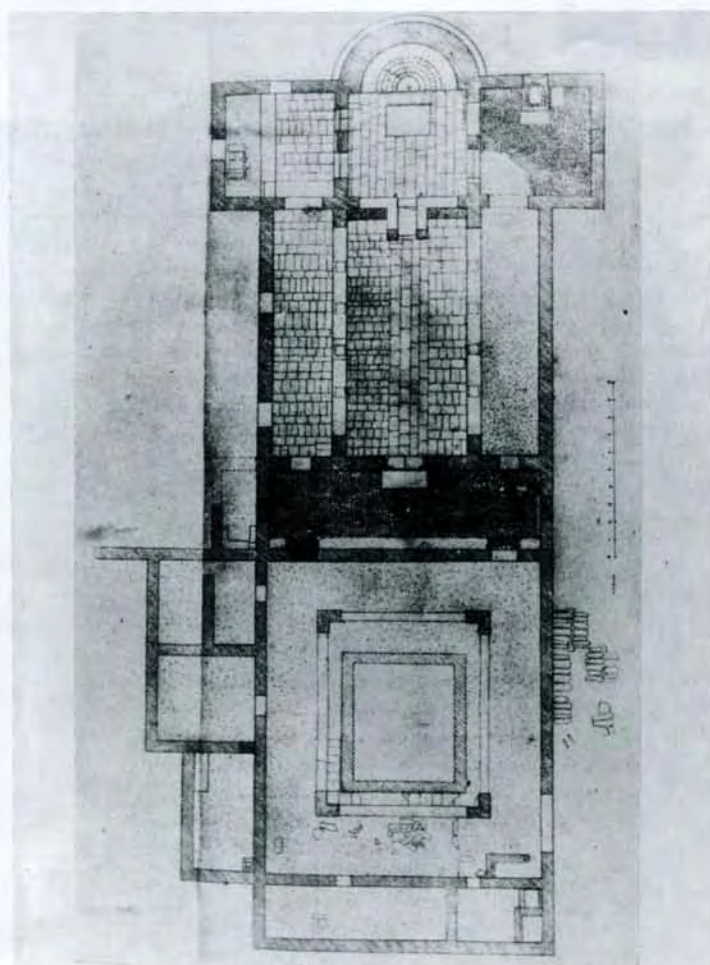
10. Νησίδα Κέφαλος, μονόχωρο παρεκκλήσιο με εγκάρσιο κλίτος (Χαρίκλεια Μπάρλα-Πάλλα).

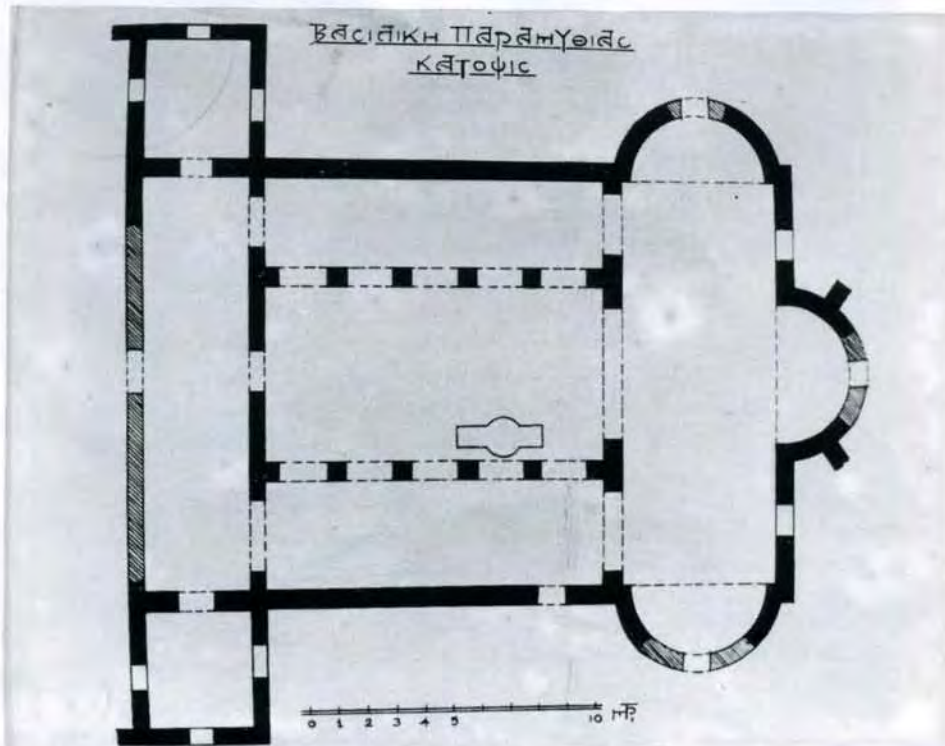
11. Δαφνούσια Λοκρίδας, βασιλική (Α.Κ. Ορλάνδος)

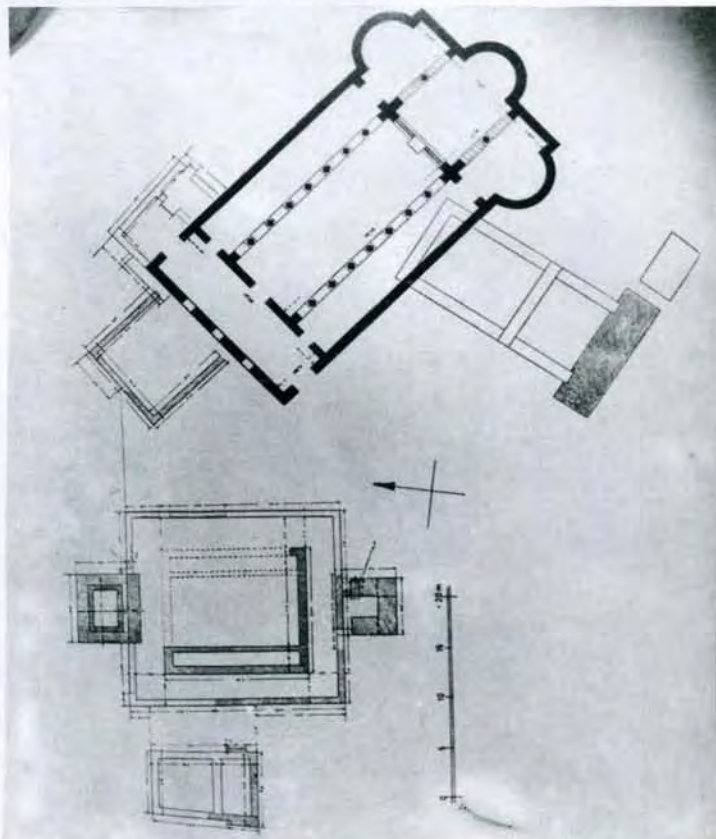
12. Μαριολάτα Φωκίδας, βασιλική (Π. Λαζαρίδης)

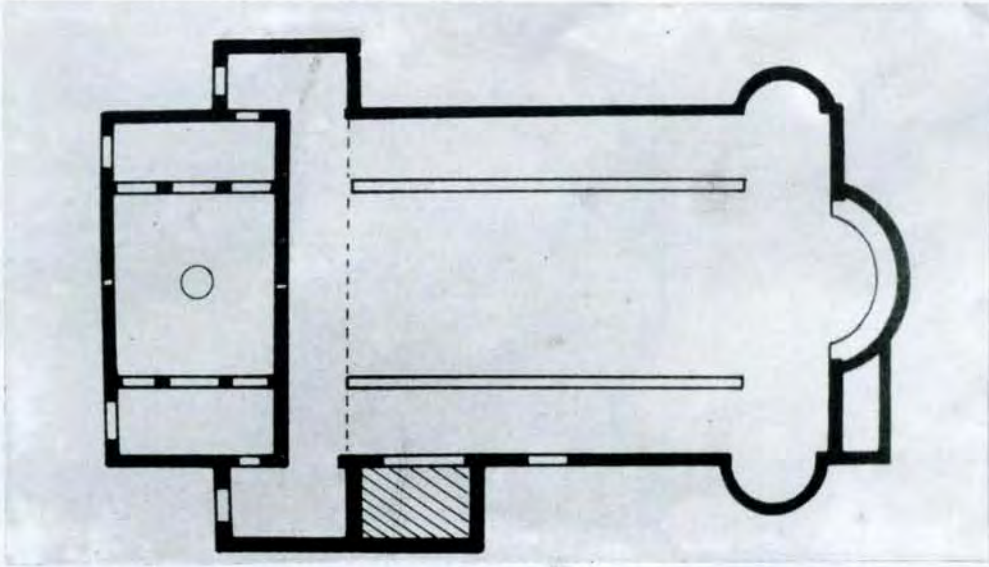
13. Πάνορμος Κρήτης, βασιλική (Ν. Πλάτων)

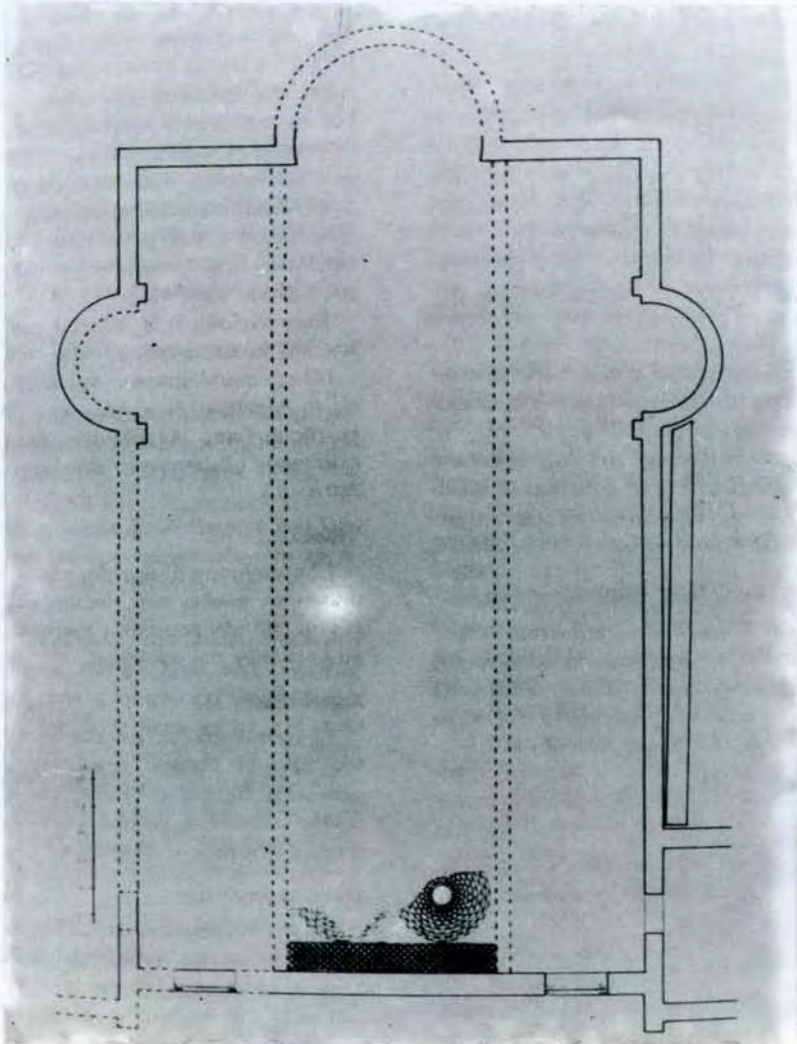
14. Παραμυθιά, βασιλική στη θέση Χάλασμα (Δ. Ευαγγελίδης)

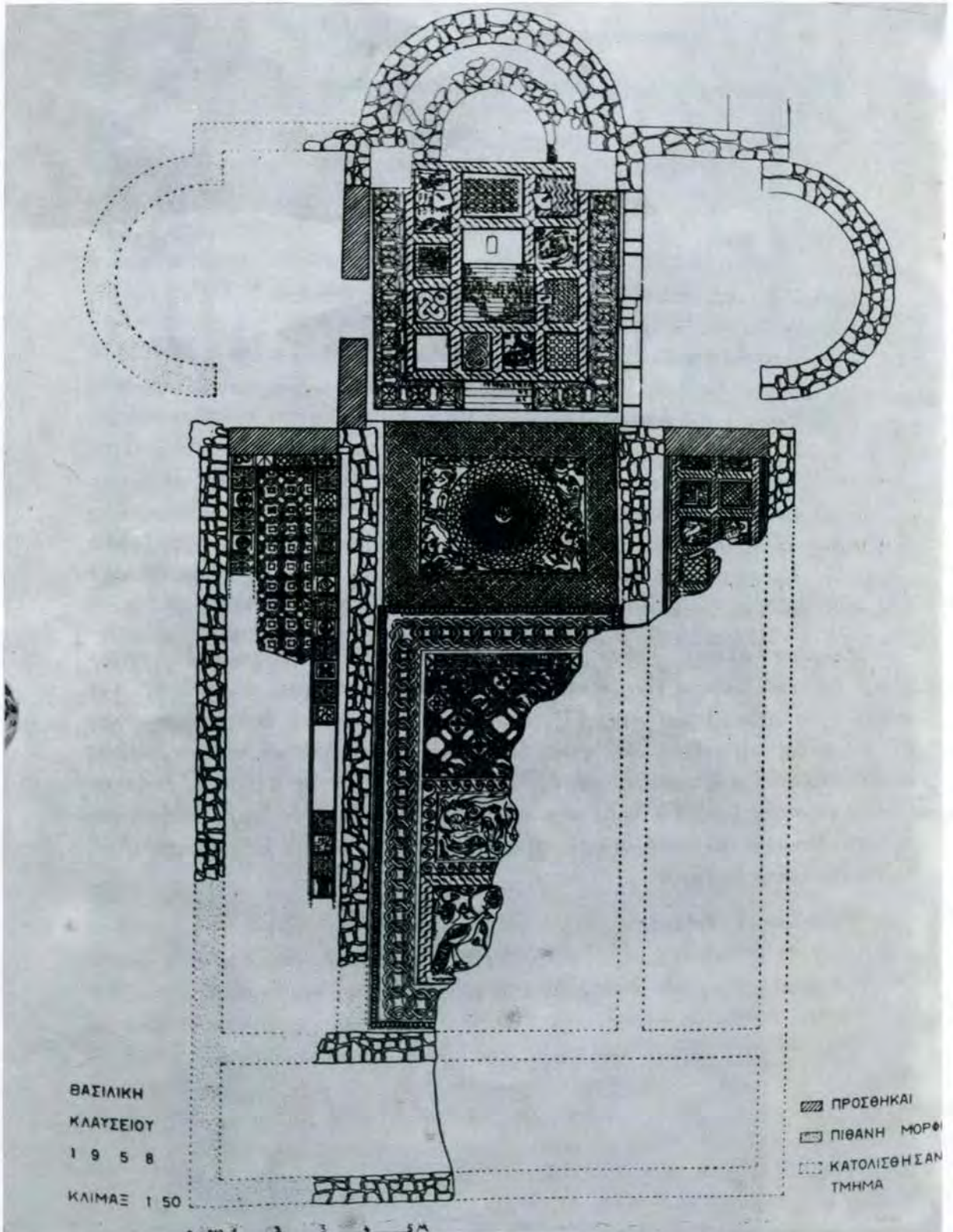
15. Δωδώνη, η βασιλική κατά τη δεύτερη δομική της φάση (Δ. Ευαγγελίδης)

16. Δυρράχιο, βασιλική στη θέση Αραπάϊ (G. Koch)

17. Δομοκός Φθιώτιδας, βασιλική (Π. Λαζαρίδης)

18. Κλαυσεῖον Ευρυτανίας, βασιλική (Μ. Χατζηδάκης)

